

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HÜSEYİN ATAY'IN KUR'AN'A YAKLAŞIMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AYŞEGÜL BİLGİÇ AK

DANIŞMAN

DOÇ. DR. ALİ KAYA

AKSARAY-2025

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HÜSEYİN ATAY'IN KUR'AN'A YAKLAŞIMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

AYŞEGÜL BİLGİÇ AK

DANIŞMAN : DOÇ.DR. ALİ KAYA

JÜRİ ÜYESİ : DOÇ. DR. MEHMET SAMİ YILDIZ

JÜRİ ÜYESİ : DR. ÖĞR. ÜYESİ AHMET NAİR

TELİF HAKLARI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren (....) ay sonra tezden fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı : Ayşegül

Soyadı : BİLGİÇ AK

Bölümü : Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir

İmza :

Teslim Tarihi :

TEZİN

Türkçe Adı : Hüseyin Atay'ın Kur'an'a Yaklaşımı

İngilizce Adı : Hüseyin Atay's Approach to the Qur'an

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, yararlandığım tüm kaynakları kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Yazar Adı Soyadı
Ayşegül BİLGİÇ AK

İmza

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
JÜRİ ONAY SAYFASI

Ayşegül BİLGİÇ AK tarafından hazırlanan “Hüseyin Atay’ın Kur’an’a Yaklaşımı” başlıklı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

	<u>Kabul</u>	<u>Ret</u>	<u>İmza</u>
Danışman: Doç. Dr. Ali KAYA (Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Aksaray Üniversitesi)	☐	☐	
Üye: Doç. Dr. Mehmet Sami YILDIZ (Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Aksaray Üniversitesi)	☐	☐	
Üye: Dr. Öğr. Üyesi Ahmet NAİR (Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Kırklareli Üniversitesi)	☐	☐	

Tez Savunma Tarihi:/...../.....

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nuntarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. Aybala ÇAYIR

İmza

TEŞEKKÜR SAYFASI

Bu çalışmanın hazırlanmasında emeği geçen herkese teşekkürlerimi sunarım. Öncelikle, yüksek lisans eğitimim boyunca beni destekleyen ve bu çalışmayı yönlendiren danışman hocam Doç. Dr. Ali Kaya'ya derin şükranlarımı ifade etmek isterim. Onun rehberliği ve teşvikleri, bu çalışmanın her aşamasında yol gösterici olmuştur. Ayrıca, kaynak temini ve analiz süreçlerinde yardımlarını esirgemeyen kütüphane personeline ve akademik çevreme teşekkür ederim. Çalışmamın içeriğini zenginleştiren kaynak önerileri ve değerli geri bildirimleriyle katkıda bulunan diğer hocalarıma ve meslektaşlarıma minnettarım. Bu süreçte bana manevi destek sağlayan, sabır ve anlayışlarıyla her zaman yanımda olan aileme en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Onların destekleri, bu çalışmanın önemli bir itici gücü olmuştur. Çalışmamıza Hüseyin Atay'ın düşünce dünyası ve ilmi gayreti ilham kaynağı olmuştur. Kendisini rahmetle anıyor ve çalışmanın İslam ilimlerine ve Kur'an çalışmalarına katkıda bulunmasını temenni ediyorum.

ÖZET

Bu tez özeti Hüseyin Atay'ın hayatını, akademik çalışmalarını, yayınlarını ve Kur'an'a yönelik yaklaşımlarını ele almaktadır. Atay, geleneksel tefsir anlayışlarını eleştiren ve Kur'an'ı çağdaş meseleler için evrensel bir rehber olarak savunan bir perspektif geliştirmiştir. Modernist, tarihselci ve sosyolojik yaklaşımları birleştirerek, Kur'an'ın mesajını günümüz sorunlarına ışık tutacak şekilde yorumlamayı amaçlamıştır. Çalışmada, Atay'ın hayatı ve akademik kariyeri hakkında bilgi verilmekte ve din, hadis, sünnet, vahiy, nesih ve esbab-ı nüzul gibi temel kavramlara getirdiği yorumlar analiz edilmektedir. Ayrıca, çağdaş tefsir problemleri kapsamında kadın, yönetim, zekât, faiz ve kısas gibi konular üzerindeki görüşleri ele alınmaktadır. Bu çalışma, Atay'ın Kur'an'ın tarihsel olaylarla sınırlı olmadığını, evrensel ilkelere dayalı bir rehber olduğunu vurgulayan bakış açısını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Atay'ın, İslami ilimlerde ufuk açan bir yaklaşımla Kur'an'ı anlama ve yorumlama sürecine katkılarını incelemektedir.

Anahtar Kelimeler : Tefsir, Kur'an, Hüseyin Atay, Kur'an'a Yaklaşım, Çağdaş Tefsir.

Bilim Kodu : 60408

Sayfa Adedi : 83

Yazar : Ayşegül BİLGİÇ AK

Danışman : Doç. Dr. Ali KAYA

ABSTRACT

This study examines Hüseyin Atay's life, academic works, publications, and his approaches to the Qur'an. As a significant figure in modern Islamic thought, Hüseyin Atay developed a perspective that critiques traditional exegesis and advocates for the Qur'an as a universal guide for contemporary issues. By integrating modernist, historicist, and sociological approaches, Atay aimed to interpret the message of the Qur'an in a way that addresses current problems. This study provides information about Atay's life and scholarly career and analyzes his interpretations of fundamental concepts such as religion, hadith, sunnah, revelation, abrogation, and asbab al-nuzul. We also examine his views on contemporary exegesis issues, which include topics like women, governance, zakat, interest (riba), and retribution (qisas). The study highlights Atay's perspective that the Qur'an is not limited to historical events but serves as a guide based on universal principles. Furthermore, it explores Atay's contributions to the understanding and interpretation of the Qur'an, emphasizing his role in broadening the horizons of Islamic sciences.

Keywords : Tafsir, Qur'an, Hüseyin Atay, Qur'anic Approach, Contemporary Exegesis.
Science Code : 60408
Number of Pages : 83
Author : Ayşegül BİLGİÇ AK
Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Ali KAYA

İÇİNDEKİLER

TELİF HAKLARI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU	i
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI	ii
TEŞEKKÜR SAYFASI	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
HÜSEYİN ATAY'IN HAYATI VE ÇAĞDAŞ KUR'AN YAKLAŞIMLARI.....	4
1.1. Hüseyin Atay'ın Hayatı.....	4
1.1.1. Hayatı.....	4
1.1.2. İlmi Kişiliği.....	8
1.1.3. Eserleri.....	12
1.2. Çağdaş Kur'an Yaklaşımları	17
1.2.1. Modernist Yaklaşım	18
1.2.2. Tarihselci Yaklaşım	24
1.2.3. İctimai Yaklaşım.....	28
1.2.4. Bilimsel Yaklaşım	29
1.2.5. Selefî Yaklaşım.....	31
1.2.6. Kronolojik Yaklaşım	32
1.2.7. Edebî/Beyânî Yaklaşım	33
1.2.8. Tematik Yaklaşım.....	33
1.2.9. Psikolojik Yaklaşım.....	33
İKİNCİ BÖLÜM	35
HÜSEYİN ATAY'IN KUR'AN YAKLAŞIMI.....	35
2.1. Temel Kavramlar	35
2.1.1. Din	36
2.1.2. Sünnet ve Hadis	40
2.2. Kur'an İlimleri.....	44

2.1.2. Vahiy	45
2.2.2. Esbâb-ı Nüzûl	48
2.2.3. Nesih	50
2.3. Çağdaş Tefsir Problemleri.....	58
2.1.2. Kadın	59
2.3.2. Yönetim	62
2.3.3. Zekât	63
2.3.4. Fâiz	65
2.3.5. Kısas	70
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	75
KAYNAKÇA	78
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ TEZ DEĞERLENDİRME FORMU	83

KISALTMALAR

DOI	:	Digital Object Identifier
TDK	:	Türk Dil Kurumu
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
URL	:	Uniform Resource Loader
YÖK	:	Yükseköğretim Kurulu
b.y	:	Basım Yeri Yok
bk	:	Bakınız
bs	:	Basım
çev	:	Çeviren
drl	:	Derleyen
ed	:	Editör
Erişim:		Erişim Tarihi
H	:	Hicrî
Haz	:	Hazırlayan
Hz	:	Hazreti
M	:	Milâdî
md	:	Madde
mlf	:	Müellif, Yazar
öl	:	Ölüm Tarihi
S	:	Sayı
s	:	Sayfa
ts	:	Tarihsiz
vb	:	ve benzerleri
vd	:	ve diğerleri
y.y	:	Yayıncı yok
Yay	:	Yayınları
yy	:	Yüzyıl

GİRİŞ

Kur'an-ı Kerim, İslam medeniyetinin temel taşı olmasının ötesinde, insanlık tarihine ışıltı tutan evrensel bir mesaj olarak günümüze ulaşmış kitaptır. Müslüman toplumlar için sadece bir kutsal metin değil, aynı zamanda sosyal, ahlaki, hukuki ve felsefî bir rehberdir. Bu açıdan Kur'an'ı doğru anlama ve yorumlama meselesi, İslam medeniyetinin her döneminde Müslüman düşünürlerin üzerinde durduğu en kritik konulardan biri olmuştur. Her dönemde olduğu gibi bugün de Müslüman topluluklar ve düşünürler için Kur'an'ın rehberliğini güncelin içinde tutmak ve modern dünyanın çok çeşitli karmaşık sorunlarıyla başa çıkmak adına Kur'an'ın evrensel mesajını daha derin ve çağdaş bir anlayışla ele almak bir gereklilik haline gelmiştir.

Hüseyin Atay'ın "İslam'ı Yeniden Anlama" adlı eseri, çalışmamızın cevaplamaya çalıştığı soruların başlangıç noktası olmuştur. Müellife ait başka kitapların verdiği bilgiler ise, cevaplanması gereken soru sayısını arttırmakla beraber aranılan cevapları da ortaya çıkarmıştır. İlaveten yazarın bize sunduğu görüşleri ve önerileri, söz konusu görüşlere ve önerilere ulaşırken takip ettiği yaklaşımları tespit etmek, bu çalışmanın hazırlanmasına temel teşkil etmiştir.

Çalışmada "Hüseyin Atay, Kur'an'ın modern çağın sorunlarına hitap eden evrensel bir rehber olduğunu nasıl açıklamaktadır? Atay'ın geleneksel tefsir yaklaşımlarına getirdiği eleştiriler nelerdir ve o, bu eleştirilerinin dayandığı temel kavramları nasıl izah etmiştir? Atay'ın güncel uygun modernist, tarihselci ve ictimai yaklaşımın niteliklerini taşıyan görüşleri, çağdaş İslam düşüncesinde nasıl bir yer bulmaktadır? Onun Kur'an'a yaklaşımı bir çerçeveye sığmakta mıdır?" sorularına cevap aranmış, neticede bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Benzer soruları cevaplamak için yola çıkan birkaç tezden bahsetmek gerekiyor. Tülay Dodurga'nın *Hüseyin Atay'ın İctihat Anlayışı*¹, Salih Atçeken'in *Hüseyin Atay'ın*

¹ Tülay Dodurga, *Hüseyin Atay'ın İctihat Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

*Dine Yaklaşımı*² , Hilal Kılınç'ın Hüseyin Atay'ı Kur'ancılık ve Mealcilik yaklaşımının Türkiye temsilcileri arasında zikrettiği *Kur'ancılık-Mealcilik: Hindistan ve Türkiye Örneği*³ ve Sefa Nas'ın *Kur'an'a Dair Yeni Yaklaşımlar: Hüseyin Atay Örneği* şeklinde sorduğumuz sorulara benzer soruları cevaplamak adına yüksek lisans tezleri hazırlanmıştır. Bu çalışmalardan ilk ikisi kelam anabilim dalında daha çok Hüseyin Atay'ın temel kavramlar ve bu kavramlarla anlamlandırmaya çalıştığı din görüşü hakkında hazırlanmıştır.

Bahsi geçen çalışmalardan *Kur'an'a Dair Yeni Yaklaşımlar: Hüseyin Atay Örneği*'nde, yazar, Hüseyin Atay'ın fikirlerini tarihsel bağlamda ele almış ve eleştirel bir yöntem kullanarak ulaştığı sonuçları farklı referanslarla desteklemiştir. Yazar ayrıca Atay'ın salt Kur'an yaklaşımını belirlemede yardımcı olacak başlıklar açmış, bu başlıklar altında verilen bilgilerin kritiğini de yaparak Atay'ın Kur'an yaklaşımını belirlemiştir. Buna göre Nas, üç bölüm şeklinde hazırladığı tezin birinci ve ikinci bölümünde Atay'ın din görüşünden, düzeltilmesini tavsiye ettiği fıkhi meselelere kadar konu başlıklarına yer vermiş, son bölümde de Atay'ın çizgisi olduğunu düşündüğü Kur'ancılık yaklaşımının özellikleri ve temsilcileri hakkında bilgiler vermiştir.⁴

Kur'an'ın ve İslam'ın temel kavramlarının Atay tarafından nasıl değerlendirildiğine dair örneklerin açıklayıcı ve tanımlayıcı bir yöntemle sunulduğu bu çalışmada ise konu başlıkları ve başlık sıralaması diğer çalışmalardan farklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hüseyin Atay'ın Kur'an yaklaşımının tespit edilmesi ile ilgili cevaplanması arzu edilen sorular benzerlik göstermekle beraber Sefa Nas'ın çalışması ve bu tezin üslup açısından birbirinden farklı olduğunu göstermektedir.

Bir düşünürü belli bir düşünce grubuna dahil etmek için öncelikle üst başlığa ait gruplar hakkında bilgi verilmeli ardından onun eserlerinde yer alan görüşleri aktarılmalıdır. Böylece aktarılan görüşler, grupların sınırlarına göre değerlendirilip, ardından da düşünürün hangi grubun yaklaşımına sahip olduğuna dair fikir beyan edilebilir. Buna göre iki bölümden oluşan tezimizin ilk bölümünde Hüseyin Atay'ın hayatı ve ilmi kişiliği ile tezin adında yer alan Kur'an yaklaşımları üst başlığına ait gruplar hakkında bilgi verilmiştir. Bu Kur'an yaklaşımlarının belirlenmesinde tefsir usulü alanında hazırlanmış kitaplardaki tasnifler göz

² Salih Atçeken, *Hüseyin Atay'ın Dine Yaklaşımı* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

³ Hilal Kılınç, *Kurancılık ve Mealcilik: Hindistan ve Türkiye Örneği* (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

⁴ Sefa Nas, *Kur'an'a Dair Yeni Yaklaşımlar: Hüseyin Atay Örneği* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

önünde bulundurulmuştur. Aynı bölümün devamında Hüseyin Atay'ın her görüşünü aktarmak yerine onun Kur'an yaklaşımının belirlenmesine yardımcı olacak temel kavramlar, Kur'an ilimlerine dair kavramlar ve bazı çağdaş problemler başlıkları açılmıştır. Bunların izahı yapılırken Hüseyin Atay'ın ilim hayatı boyunca fikirlerini yazdığı kitapları birincil kaynak olarak kullanılmıştır. Kitaplarındaki görüşlerin makalelerde tekrara düşmesi Atay'ın makalelerini kaynak olarak ikinci plana itilmesine sebep olmuştur.

İlahi metni evrensel bir bağlamda, tarihsel olaylarla sınırlı kalmadan anlama çabasını sergileyen ve bugünün sorunlarına yönelik çözümler öneren Hüseyin Atay'ın İslam ilimlerine ve Kur'an'a yönelik bakış açısını ortaya koymak amacıyla bu çalışma hazırlanmıştır. Atay'ın modernist, tarihselci, ictimai yaklaşımın niteliğini taşıyan ve reformist karakteri olan görüşleri, çağdaş Kur'an tefsiri ve İslam ilimleri adına ortaya konmuş bir çaba olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonuç olarak açıklayıcı ve tanımlayıcı yöntemin ön plana çıktığı bu tez, en önemli ibadetin Kur'an'ı anlamak olduğunu vurgulayan Hüseyin Atay'ın ilmi çalışmalarıyla ilgili bilgileri değerlendirmeyi ve bunun neticesinde Kur'an'a yönelik yaklaşımını tespit etmeyi hedeflemektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HÜSEYİN ATAY’IN HAYATI VE ÇAĞDAŞ KUR’AN YAKLAŞIMLARI

Bu bölümde Hüseyin Atay’ın yaşam öyküsü; eğitim hayatı, ders aldığı hocaları, görüş ve fikirlerinden etkilendiği şahıslar, ilmi kişiliği, eserleri çerçevesinde ele alınacaktır.

1.1. Hüseyin Atay’ın Hayatı

1.1.1 Hayatı

Çağdaş kelim alimleri arasında sayılan Hüseyin Atay, Rize’nin Güneyce İlçesi İkizdere köyünde⁵, 1930 yılında dünyaya gelmiştir. Kendisinin dahi hatırlamadığı küçük bir yaşta⁶ Hafız İsmail ve amcası Hafız Yusuf’un yanında hafızlık yapmış, hafızlığının ardından ilkokula başlamıştır. Memleketi Rize’de başladığı ilkokul eğitimini 1941 yılında⁷ İstanbul’da Kadırga İlkokulu’nda tamamlamıştır.⁸ İlkokulun son sınıfında cumartesi ve pazar günleri Şehzadebaşı İbrahim Paşa Camii İmam Hatibi Hacı Hâsib Efendi’den okumaya başladığı Arapça derslerini, Beyazıd müderrislerinden Âsım Hacıbilaloğlu’nda aynı minvalde devam ettirmiştir. Kumkapı Ortaokulu ikinci sınıfta okurken bu dersleri Mustafa Gümülcineli’den almaya başlamıştır.⁹ Kumkapı Ortaokulu’ndan başarılı bir şekilde mezun olmasının¹⁰ ardından, üç yıl boyunca İstanbul medreselerinde okutulan bütün medrese kitaplarını ve bunlardan fazlasını yine Mustafa Gümülcineli’den ikmal etmiştir.¹¹ İstanbul

⁵ Günümüzde iki yerleşim yerinin durumu değişmiştir. İkizdere ilçe, Güneyce ise köy olmuştur.

Rize İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (Rize KTB), “İlçeler”, (Erişim 12 Şubat 2025).

Bk. <https://rize.ktb.gov.tr/TR-55292/ilceler.html>

⁶ Hüseyin Atay, “Türkiye’de Din Anlayışı ve İslam’ın Geleceği: Prof. Dr. Hüseyin Atay’la Bir Mülakat” (Görüşmecisi: Hasan Onat, Görüşme Transkripsiyonu), *Demokrasi Platformu: Türkiye’de Tarikatlar ve Cemaatler III* 2/8 (2006), 2.

⁷ Hüseyin Atay, *İslam’ı Yeniden Anlamak* (Ankara: Atay Yayınları, 2015), 10.

⁸ Hüseyin Atay, “Prof. Dr. Hüseyin Atay’ın Biyografisi” (Erişim 25 Eylül 2023).

⁹ Atay, *İslam’ı Yeniden Anlamak*, 10.

¹⁰ Hüseyin Atay, “Prof. Dr. Hüseyin Atay’ın Biyografisi”.

¹¹ Atay, *İslam’ı Yeniden Anlamak*, 10.

müdrislerinden Yusuf Ziya Karal'dan *Belâgat* ve Huzur hocası Ahıskalı Ali Haydar Güleriyüz'den *el-Mirkât*'ı okumuştur. Bu esnada bir sene boyunca Akraboğlu Hafız Osman Taşkent'ten Kur'an-ı Kerim ve tecvit öğrenmiştir.¹²

Medrese derslerini okuduğu üç yılın sonunda, 1948 yılında kendi ifadesiyle ehl-i dalâlet fikirlerini bırakmasını¹³ sağlayacak ilimleri tahsil edeceği Bağdat'a gitmiş ve liseyi burada okumuştur. 1954 yılında Bağdat İlahiyat Fakültesi'nden (Külliyetü's-Şerîa) *Eser'ur-re'y'i fi't-teşrî'il-İslâmî* tezini hazırlayarak birincilikle mezun olmuştur. Bağdat'ta geçen altı yıl içerisinde Hüseyin Atay, Bağdat müdrislerinden İslami ilimlerin çeşitli dallarında dersler almıştır.¹⁴

Atay, eğitim ve tahsil hayatı bittikten sonra 1954-1956 yılları arasında yedek subay olarak askerliğini tamamlayarak, 29 Kasım 1956 tarihinde, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi kürsüsüne asistan olmuştur. Dört sene boyunca Kur'an belâgatı, felsefesi, semantiği ve metodu üzerinde çalışarak, 'kadere iman' görüşünü şekillendirdiği *Kur'an'a Göre İman Esaslarının Tespiti ve Müdafaası* adlı çalışmasıyla 1960 yılında doktorasını tamamlamıştır.¹⁵ Prof. Dr. Tâvî et-Tancî'nin teşviki ile hazırlanan bu çalışma, Türkiye'de akademik düzeyde Kur'an'la ilgili ilk çalışma olarak nitelendirilmiştir.¹⁶ Aynı yıl Türkiye'de yaşanan 1960 ihtilalinde yapılan en önemli tartışmalardan biri, namazın Türkçe ifadelerle kılınması olmuştur. Bu konuyla ilgili Fazlurrahman'ın "Kur'an, Hz. Muhammed'e mana olarak gelmiştir."¹⁷ sözü "Türkçe namaz" görüşünü destekler mahiyette kullanılmıştır.¹⁸ Türkçe namaz kılınmasının delili olan bu cümleyi Atay, Kıyâme Suresi'nden ayetleri delil göstererek reddetmiştir.¹⁹ Konunun din ve fıkıh ayrımından kaynaklandığını söylemiş²⁰ ve bu ayrımın Kur'an'ın dinini yanlış anlamaya sebep olduğunu belirtmiştir. Fıkıh ilmini aşarak Kur'an'ın dininin doğru anlaşılması için²¹ de 1960-1961 yıllarında Doç. Dr. Yaşar Kutluay ile Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanan Kur'an tercümesini hazırlamıştır.²²

¹² Hüseyin Atay, "Prof. Dr. Hüseyin Atay'ın Biyografisi".

¹³ Atay, "Türkiye'de Din Anlayışı ve İslam'ın Geleceği: Prof. Dr. Hüseyin Atay'la Bir Mülakat", 7.

¹⁴ Hüseyin Atay, "Prof. Dr. Hüseyin Atay'ın Biyografisi".

¹⁵ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlamak*, 15.

¹⁶ Atay, "Türkiye'de Din Anlayışı ve İslam'ın Geleceği: Prof. Dr. Hüseyin Atay'la Bir Mülakat", 8.

¹⁷ Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 27.

¹⁸ Atay, "Türkiye'de Din Anlayışı ve İslam'ın Geleceği: Prof. Dr. Hüseyin Atay'la Bir Mülakat", 10.

¹⁹ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), el-Kıyâme 75/16-19.

²⁰ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlamak*, 17.

²¹ Atay, "Türkiye'de Din Anlayışı ve İslam'ın Geleceği: Prof. Dr. Hüseyin Atay'la Bir Mülakat", 18.

²² Şaban Ali Düzgün, "Hüseyin Atay", *Çağdaş İslam Düşünürleri*, ed. Cağfer Karadağ (İstanbul: Ensar

Kudüs Üniversitesi'nde İbranice çalışmak üzere 1962 yılında İsrail'e gitmiştir.²³ Üniversite bünyesinde, Yahudi Felsefesi (Kelamı), İslam Kelamının İbranice çevirileri, bu çevirilerin Yahudi ilim adamları üzerindeki etkileri ve İslam kültürünün Yahudilerle beraber Avrupa'ya aktarılmasını içeren çalışmasını 1964 yılında tamamlamıştır.²⁴

1965 yılında gittiği Amerika'da Chicago Üniversitesi bünyesinde, İslam Felsefesi üzerine araştırmalar gerçekleştirmiş ve bu araştırmalar neticesinde iki yılın sonunda *Fârâbî ve İbn Sînâ'ya Göre Yaratma* isimli doçentlik tezini ilim dünyasına kazandırmıştır.²⁵ Böylece 1968'den sonra "doçent" unvanıyla Kelam dersleri vermeye başlamıştır.²⁶

Edindiği ilmi tecrübelerle göre Kur'an'ın İslam'ı ve Müslümanların yaşadıkları İslam'ın²⁷ aynı olmadığını eserlerinde belirten Atay²⁸, sadece fıkıh kaidelerinin din olarak yaşanmasına engel olmak adına²⁹ 1969 yılından itibaren beş yıl süreyle *İslam Hukuk Felsefesi (Usûl'ül-fıkıh)* dersini de okutmuştur.³⁰ Ayrıca, 1969-1971 yıllarında Konya Yüksek İslam Enstitüsü'nde misafir öğretici olarak *Klasik Mantık* derslerine girmiştir.³¹

26 Aralık 1971'de Fas'ın başkenti Rabat'ta gerçekleştirilen "*İslam'da Toplumun Gelişmesi ve Aile Planlaması*" kongresine, *Kur'an ve Hadis'te Aile Planlaması* tebliği ile iştirak etmiştir. 1974'te profesör unvanıyla "Kelam İlmi Kürsüsü Başkanı" seçilmiştir.³²

Aile planlaması hakkında incelemeler yapmak adına 1974-1975 yılları arasında Harvard Üniversitesi Aile Planlaması Merkezi aracılığıyla Amerika'ya gitmiş ve burada ahlak, din ve hukuk felsefesi araştırmaları gerçekleştirmiştir.³³ Amerika'da olduğu süreçte Kelam İlmi Kürsüsü başkanlığına ara vermiş, araştırmalarının neticelenmesiyle hem ülkesine hem de başkanlık görevine geri dönmüştür. *Fârâbî'de Yaratma* makalesini de Amerika'dan döndükten sonra Bağdat'ta toplanan *Fârâbî ve İnsanlık Medeniyeti Kongresi*'nde sunmuştur.³⁴

Neşriyat, 2019), 271.

²³ Hüseyin Atay, "Prof. Dr. Hüseyin Atay'ın Biyografisi".

²⁴ Düzgün, "Hüseyin Atay", 271.

²⁵ Atay, "Prof. Dr. Hüseyin Atay'ın Biyografisi".

²⁶ Düzgün, "Hüseyin Atay", 271.

²⁷ Hüseyin Atay- Yaşar Nuri Öztürk, *İslam Gerçeği* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1995), 47.

²⁸ Hüseyin Atay, *İslam'da İşçi ve İşveren İlişkisi* (Ankara: Kısmet Matbaası, 1979), 8.

²⁹ Atay, *İslam'da İşçi ve İşveren İlişkisi*, 11.

³⁰ Hüseyin Atay, "Prof. Dr. Hüseyin Atay'ın Biyografisi".

³¹ Düzgün, "Hüseyin Atay", 271.

³² Sönmez Kutlu, "Prof. Dr. Hüseyin Atay Hakk'a Yürüdü", *Maturidi Yesevi Otağı* (Erişim 09 Ekim 2023).

³³ Düzgün, "Hüseyin Atay", 271.

³⁴ Hüseyin Atay, "Prof. Dr. Hüseyin Atay'ın Biyografisi".

Bir yıl sonra Chicago Üniversitesi'nde, farklı ülkelerden Müslüman ilim adamlarının katıldığı *İslamiyet'in Değişen Toplum Karşısında Durumu* seminerlerine yönetici olarak katılmıştır. Bu seminerlerde, *Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi'nin Osmanlılar Kısmı* makalesini sunmuştur.³⁵

Kelam İlmi Kürsüsü başkanlığını 1979'a kadar devam ettirmiş, daha sonra bu görevini bırakarak 1984 senesine kadar İlahiyat Fakültesi İslam Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğünü ifa etmiştir.³⁶ Enstitü müdürlüğü esnasında *Birinci ve İkinci İslam İlimleri Kongresi*'ni düzenlemiştir. Ayrıca Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanlığı vazifesini 1980-1982 seneleri arasında devam ettirmiştir. Dekanlık vazifesi esnasında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün yüzüncü doğum yılına ithafen *Türkiye Birinci Din Eğitimi Semineri*'ni düzenlemiştir.³⁷ 1983 senesinin 17-20 Ağustos tarihleri arasında tertip edilen *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu*'na, *Mahiyet ve Varlık Ayırımı* adlı tebliği ile katılmıştır.³⁸

Tokat Şeyhülislam İbn Kemal Paşa Araştırma Merkezi müdürlüğünü 1984-85 seneleri arasında ifa etmiştir. Burada *I. İbn Kemal Paşa Sempozyumu*'nu düzenlemiştir.³⁹ 1985'te Millî Eğitim Bakanlığı tarafından, Almanya'nın Kuzey Westfalen eyaleti ile bakanlık arasında onaylanan kültür anlaşmasının ilmi başkanlığına getirilmiştir.⁴⁰ Aynı yıl Suudi Arabistan Kral Fahd Petrol ve Madenler Üniversitesi'nde *İslam Dini Esasları* dersini okutmak üzere öğretim üyeliğine başlamıştır. Bu vazifesi devam ederken 1987 Mart ayında Mısır'da *Aile Planlaması ve İskân Kongresi*'ne; ayrıca Ürdün Yermük Üniversitesi'nde *İlk İslam Devletinde Mali Siyaset Kongresi*'ne ve New York BM Aile Planlaması İhtisas Komisyonu toplantılarına da katılmıştır. 1989'da Cezayir'de düzenlenen *el-Hadâratü'l-İslâmiyyetü's-Sâniye*, *el-Multekas-Sâlis* ve *l-Işrûn* sempozyumuna iştirak etmesinin ardından 1989'da Suudi Arabistan'daki vazifesi sona ermiştir.⁴¹ Suudi Arabistan'dan Türkiye'ye döndükten sonra Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki Kelam Kürsüsü başkanlığı görevine yeniden başlamış, 1997 yılında emekli oluncaya kadar da kürsü

³⁵ Düzgün, "Hüseyin Atay", 271.

³⁶ Kutlu, "Prof. Dr. Hüseyin Atay Hakk'a Yürüdü".

³⁷ Düzgün, "Hüseyin Atay", 272.

³⁸ Hüseyin Atay, "Mahiyet ve Varlık Ayırımı", *Uluslararası İbni Sina Sempozyumu*, ed. Müjgan Cunbur (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1984), 1/139.

³⁹ Salih Atçeken, *Hüseyin Atay'ın Dine Yaklaşımı* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 6.

⁴⁰ Kutlu, "Prof. Dr. Hüseyin Atay Hakk'a Yürüdü".

⁴¹ Kutlu, "Prof. Dr. Hüseyin Atay Hakk'a Yürüdü".

başkanlığında kalmıştır.⁴² Emekli olmadan önce 1992’de Malezya Uluslararası İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü (ISTAC-IIUM) programına başkanlık etmiştir.⁴³ Enstitü başkanlığını takip eden zamanlarda, Kahire’de *Ulemâi’ d-Dîn ve’ d-Dirâsati’ s-Sükkâniye*’nin *Tahlîlu’ l-Usra fi’ l-Cumhuriyeti’ t-Türkiye*; İtalya Bologna Üniversitesi’nde *Repentance in The Quran* ve Ürdün Ehlü’l Beyt Üniversitesi’nde *Dinler Arası Diyalog* çalışmalarını gerçekleştirmiştir. *Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi* konferansını ise 1997’de İspanya’da gerçekleştirmiştir.⁴⁴ Asli görevi olan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyeliğinden 1997’de emekli olan Atay, 1998’den sonra yüksek lisans ve doktora derslerine devam etmiştir. 2023 yılının ağustos ayında da vefat etmiştir.⁴⁵

1.1.2 İlmi Kişiliği

Çağdaş kelam alimleri arasında sayılan Hüseyin Atay, Rize’nin Güneyce İlçesi İkizdere köyünde⁴⁶, 1930 yılında dünyaya gelmiştir. Kendisinin dahi hatırlamadığı küçük bir yaşta⁴⁷ Hafız İsmail ve amcası Hafız Yusuf’un yanında hafızlık yapmış, hafızlığının ardından ilkokula başlamıştır. Memleketi Rize’de başladığı ilkokul eğitimini 1941 yılında⁴⁸ İstanbul’da Kadırga İlkokulu’nda tamamlamıştır.⁴⁹ İlkokulun son sınıfında cumartesi ve pazar günleri Şehzadebaşı İbrahim Paşa Camii İmam Hatibi Hacı Hâsib Efendi’den okumaya başladığı Arapça derslerini, Beyazıd müderrislerinden Âsım Hacıbilaloğlu’nda aynı minvalde devam ettirmiştir. Kumkapı Ortaokulu ikinci sınıfta okurken bu dersleri Mustafa Gümülcineli’den almaya başlamıştır.⁵⁰ Kumkapı Ortaokulu’ndan başarılı bir şekilde mezun olmasının⁵¹ ardından, üç yıl boyunca İstanbul medreselerinde okutulan bütün medrese kitaplarını ve bunlardan fazlasını yine Mustafa Gümülcineli’den ikmal etmiştir.⁵² İstanbul müderrislerinden Yusuf Ziya Karal’dan *Belâgat* ve Huzur hocası Ahıskalı Ali Haydar Güleriyüz’den *el-Mirkât*’ı okumuştur. Bu esnada bir sene boyunca Akraboğlu Hafız Osman

⁴² Hüseyin Atay, “Prof. Dr. Hüseyin Atay’ın Biyografisi”.

⁴³ Kutlu, “Prof. Dr. Hüseyin Atay Hakk’a Yürüdü”.

⁴⁴ Kelam.org, “Aranan: Prof. Dr. Hüseyin Atay” (Erişim 10 Ekim 2023).

⁴⁵ Kutlu, “Prof. Dr. Hüseyin Atay Hakk’a Yürüdü”.

⁴⁶ Günümüzde iki yerleşim yerinin durumu değişmiştir. İkizdere ilçe, Güneyce ise köy olmuştur.

Rize İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (Rize KTB), “İlçeler”, (Erişim 12 Şubat 2025).

Bk. <https://rize.ktb.gov.tr/TR-55292/ilceler.html>

⁴⁷ Hüseyin Atay, “Türkiye’de Din Anlayışı ve İslam’ın Geleceği: Prof. Dr. Hüseyin Atay’la Bir Mülakat” (Görüşmecisi: Hasan Onat, Görüşme Transkripsiyonu), *Demokrasi Platformu: Türkiye’de Tarikatlar ve Cemaatler III* 2/8 (2006), 2.

⁴⁸ Hüseyin Atay, *İslam’ı Yeniden Anlamak* (Ankara: Atay Yayınları, 2015), 10.

⁴⁹ Hüseyin Atay, “Prof. Dr. Hüseyin Atay’ın Biyografisi” (Erişim 25 Eylül 2023).

⁵⁰ Atay, *İslam’ı Yeniden Anlamak*, 10.

⁵¹ Hüseyin Atay, “Prof. Dr. Hüseyin Atay’ın Biyografisi”.

⁵² Atay, *İslam’ı Yeniden Anlamak*, 10.

Taşkent'ten Kur'an-ı Kerim ve tecvit öğrenmiştir.⁵³

Medrese derslerini okuduğu üç yılın sonunda, 1948 yılında kendi ifadesiyle ehl-i dalâlet fikirlerini bırakmasını⁵⁴ sağlayacak ilimleri tahsil edeceği Bağdat'a gitmiş ve liseyi burada okumuştur. 1954 yılında Bağdat İlahiyat Fakültesi'nden (Külliyetü's-Şerîa) *Eser'ur-re'y'i fi't-teşrî'il-İslâmî* tezini hazırlayarak birincilikle mezun olmuştur. Bağdat'ta geçen altı yıl içerisinde Hüseyin Atay, Bağdat müderrislerinden İslami ilimlerin çeşitli dallarında dersler almıştır.⁵⁵

Atay, eğitim ve tahsil hayatı bittikten sonra 1954-1956 yılları arasında yedek subay olarak askerliğini tamamlayarak, 29 Kasım 1956 tarihinde, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi kürsüsüne asistan olmuştur. Dört sene boyunca Kur'an belâgatı, felsefesi, semantiği ve metodu üzerinde çalışarak, 'kadere iman' görüşünü şekillendirdiği *Kur'an'a Göre İman Esaslarının Tespiti ve Müdafaası* adlı çalışmasıyla 1960 yılında doktorasını tamamlamıştır.⁵⁶ Prof. Dr. Tâvî et-Tancî'nin teşviki ile hazırlanan bu çalışma, Türkiye'de akademik düzeyde Kur'an'la ilgili ilk çalışma olarak nitelendirilmiştir.⁵⁷ Aynı yıl Türkiye'de yaşanan 1960 ihtilalinde yapılan en önemli tartışmalardan biri, namazın Türkçe ifadelerle kılınması olmuştur. Bu konuyla ilgili Fazlurrahman'ın "Kur'an, Hz. Muhammed'e mana olarak gelmiştir."⁵⁸ sözü "Türkçe namaz" görüşünü destekler mahiyette kullanılmıştır.⁵⁹ Türkçe namaz kılınmasının delili olan bu cümleyi Atay, Kıyâme Suresi'nden ayetleri delil göstererek reddetmiştir.⁶⁰ Konunun din ve fıkıh ayrımından kaynaklandığını söylemiş⁶¹ ve bu ayrımın Kur'an'ın dinini yanlış anlamaya sebep olduğunu belirtmiştir. Fıkıh ilmini aşarak Kur'an'ın dininin doğru anlaşılması için⁶² de 1960-1961 yıllarında Doç. Dr. Yaşar Kutluay ile Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanan Kur'an tercümesini hazırlamıştır.⁶³

Kudüs Üniversitesi'nde İbranice çalışmak üzere 1962 yılında İsrail'e gitmiştir.⁶⁴ Üniversite

⁵³ Hüseyin Atay, "Prof. Dr. Hüseyin Atay'ın Biyografisi".

⁵⁴ Atay, "Türkiye'de Din Anlayışı ve İslam'ın Geleceği: Prof. Dr. Hüseyin Atay'la Bir Mülakat", 7.

⁵⁵ Hüseyin Atay, "Prof. Dr. Hüseyin Atay'ın Biyografisi".

⁵⁶ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlamak*, 15.

⁵⁷ Atay, "Türkiye'de Din Anlayışı ve İslam'ın Geleceği: Prof. Dr. Hüseyin Atay'la Bir Mülakat", 8.

⁵⁸ Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 27.

⁵⁹ Atay, "Türkiye'de Din Anlayışı ve İslam'ın Geleceği: Prof. Dr. Hüseyin Atay'la Bir Mülakat", 10.

⁶⁰ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), el-Kıyâme 75/16-19.

⁶¹ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlamak*, 17.

⁶² Atay, "Türkiye'de Din Anlayışı ve İslam'ın Geleceği: Prof. Dr. Hüseyin Atay'la Bir Mülakat", 18.

⁶³ Şaban Ali Düzgün, "Hüseyin Atay", *Çağdaş İslam Düşünürleri*, ed. Cağfer Karadağ (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 271.

⁶⁴ Hüseyin Atay, "Prof. Dr. Hüseyin Atay'ın Biyografisi".

bünyesinde, Yahudi Felsefesi (Kelamı), İslam Kelamının İbranice çevirileri, bu çevirilerin Yahudi ilim adamları üzerindeki etkileri ve İslam kültürünün Yahudilerle beraber Avrupa'ya aktarılmasını içeren çalışmasını 1964 yılında tamamlamıştır.⁶⁵

1965 yılında gittiği Amerika'da Chicago Üniversitesi bünyesinde, İslam Felsefesi üzerine araştırmalar gerçekleştirmiş ve bu araştırmalar neticesinde iki yılın sonunda *Fârâbî ve İbn Sînâ'ya Göre Yaratma* isimli doçentlik tezini ilim dünyasına kazandırmıştır.⁶⁶ Böylece 1968'den sonra “doçent” unvanıyla Kelam dersleri vermeye başlamıştır.⁶⁷

Edindiği ilmi tecrübelerle göre Kur'an'ın İslam'ı ve Müslümanların yaşadıkları İslam'ın⁶⁸ aynı olmadığını eserlerinde belirten Atay⁶⁹, sadece fıkıh kaidelerinin din olarak yaşanmasına engel olmak adına⁷⁰ 1969 yılından itibaren beş yıl süreyle *İslam Hukuk Felsefesi (Usûl'ül-fikh)* dersini de okutmuştur.⁷¹ Ayrıca, 1969-1971 yıllarında Konya Yüksek İslam Enstitüsü'nde misafir öğretici olarak *Klasik Mantık* derslerine girmiştir.⁷²

26 Aralık 1971'de Fas'ın başkenti Rabat'ta gerçekleştirilen “*İslam'da Toplumun Gelişmesi ve Aile Planlaması*” kongresine, *Kur'an ve Hadis'te Aile Planlaması* tebliği ile iştirak etmiştir. 1974'te profesör unvanıyla “Kelam İlmi Kürsüsü Başkanı” seçilmiştir.⁷³

Aile planlaması hakkında incelemeler yapmak adına 1974-1975 yılları arasında Harvard Üniversitesi Aile Planlaması Merkezi aracılığıyla Amerika'ya gitmiş ve burada ahlak, din ve hukuk felsefesi araştırmaları gerçekleştirmiştir.⁷⁴ Amerika'da olduğu süreçte Kelam İlmi Kürsüsü başkanlığına ara vermiş, araştırmalarının neticelenmesiyle hem ülkesine hem de başkanlık görevine geri dönmüştür. *Fârâbî'de Yaratma* makalesini de Amerika'dan döndükten sonra Bağdat'ta toplanan *Fârâbî ve İnsanlık Medeniyeti Kongresi*'nde sunmuştur.⁷⁵

Bir yıl sonra Chicago Üniversitesi'nde, farklı ülkelerden Müslüman ilim adamlarının katıldığı *İslamiyet'in Değişen Toplum Karşısında Durumu* seminerlerine yönetici olarak katılmıştır. Bu seminerlerde, *Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi'nin Osmanlılar Kısmı*

⁶⁵ Düzgün, “Hüseyin Atay”, 271.

⁶⁶ Atay, “Prof. Dr. Hüseyin Atay'ın Biyografisi”.

⁶⁷ Düzgün, “Hüseyin Atay”, 271.

⁶⁸ Hüseyin Atay- Yaşar Nuri Öztürk, *İslam Gerçeği* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1995), 47.

⁶⁹ Hüseyin Atay, *İslam'da İşçi ve İşveren İlişkisi* (Ankara: Kısmet Matbaası, 1979), 8.

⁷⁰ Atay, *İslam'da İşçi ve İşveren İlişkisi*, 11.

⁷¹ Hüseyin Atay, “Prof. Dr. Hüseyin Atay'ın Biyografisi”.

⁷² Düzgün, “Hüseyin Atay”, 271.

⁷³ Sönmez Kutlu, “Prof. Dr. Hüseyin Atay Hakk'a Yürüdü”, *Maturidi Yesevi Otağı* (Erişim 09 Ekim 2023).

⁷⁴ Düzgün, “Hüseyin Atay”, 271.

⁷⁵ Hüseyin Atay, “Prof. Dr. Hüseyin Atay'ın Biyografisi”.

makalesini sunmuştur.⁷⁶

Kelam İlmi Kürsüsü başkanlığını 1979'a kadar devam ettirmiş, daha sonra bu görevini bırakarak 1984 senesine kadar İlahiyat Fakültesi İslam Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğünü ifa etmiştir.⁷⁷ Enstitü müdürlüğü esnasında *Birinci ve İkinci İslam İlimleri Kongresi*'ni düzenlemiştir. Ayrıca Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanlığı vazifesini 1980-1982 seneleri arasında devam ettirmiştir. Dekanlık vazifesi esnasında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün yüzüncü doğum yılına ithafen *Türkiye Birinci Din Eğitimi Semineri*'ni düzenlemiştir.⁷⁸ 1983 senesinin 17-20 Ağustos tarihleri arasında tertip edilen *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu*'na, *Mahiyet ve Varlık Ayırımı* adlı tebliği ile katılmıştır.⁷⁹

Tokat Şeyhülislam İbn Kemal Paşa Araştırma Merkezi müdürlüğünü 1984-85 seneleri arasında ifa etmiştir. Burada *I. İbn Kemal Paşa Sempozyumu*'nu düzenlemiştir.⁸⁰ 1985'te Millî Eğitim Bakanlığı tarafından, Almanya'nın Kuzey Westfalen eyaleti ile bakanlık arasında onaylanan kültür anlaşmasının ilmi başkanlığına getirilmiştir.⁸¹ Aynı yıl Suudi Arabistan Kral Fahd Petrol ve Madenler Üniversitesi'nde *İslam Dini Esasları* dersini okutmak üzere öğretim üyeliğine başlamıştır. Bu vazifesi devam ederken 1987 Mart ayında Mısır'da *Aile Planlaması ve İskân Kongresi*'ne; ayrıca Ürdün Yermük Üniversitesi'nde *İlk İslam Devletinde Mali Siyaset Kongresi*'ne ve New York BM Aile Planlaması İhtisas Komisyonu toplantılarına da katılmıştır. 1989'da Cezayir'de düzenlenen *el-Hadâratü'l-İslâmiyyetü's-Sâniye, el-Multekas-Sâlis ve'l-Işrûn* sempozyumuna iştirak etmesinin ardından 1989'da Suudi Arabistan'daki vazifesi sona ermiştir.⁸² Suudi Arabistan'dan Türkiye'ye döndükten sonra Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki Kelam Kürsüsü başkanlığı görevine yeniden başlamış, 1997 yılında emekli oluncaya kadar da kürsü başkanlığında kalmıştır.⁸³ Emekli olmadan önce 1992'de Malezya Uluslararası İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü (ISTAC-IIUM) programına başkanlık etmiştir.⁸⁴ Enstitü başkanlığını takip eden zamanlarda, Kahire'de *Ulemâi'd-Dîn ve'd-Dirâsati's-Sükkâniye*'nin

⁷⁶ Düzgün, "Hüseyin Atay", 271.

⁷⁷ Kutlu, "Prof. Dr. Hüseyin Atay Hakk'a Yürüdü".

⁷⁸ Düzgün, "Hüseyin Atay", 272.

⁷⁹ Hüseyin Atay, "Mahiyet ve Varlık Ayırımı", *Uluslararası İbni Sina Sempozyumu*, ed. Müjgan Cunbur (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1984), 1/139.

⁸⁰ Salih Atçeken, *Hüseyin Atay'ın Dine Yaklaşımı* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 6.

⁸¹ Kutlu, "Prof. Dr. Hüseyin Atay Hakk'a Yürüdü".

⁸² Kutlu, "Prof. Dr. Hüseyin Atay Hakk'a Yürüdü".

⁸³ Hüseyin Atay, "Prof. Dr. Hüseyin Atay'ın Biyografisi".

⁸⁴ Kutlu, "Prof. Dr. Hüseyin Atay Hakk'a Yürüdü".

Tahlîlu'l-Usra fî'l-Cumhuriyeti't-Türkiye; İtalya Bologna Üniversitesi'nde *Repentance in The Quran* ve Ürdün Ehlü'l Beyt Üniversitesi'nde *Dinler Arası Diyalog* çalışmalarını gerçekleştirmiştir. *Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi* konferansını ise 1997'de İspanya'da gerçekleştirmiştir.⁸⁵ Asli görevi olan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyeliğinden 1997'de emekli olan Atay, 1998'den sonra yüksek lisans ve doktora derslerine devam etmiştir. 2023 yılının ağustos ayında da vefat etmiştir.⁸⁶

1.1.3 Eserleri

Hüseyin Atay'ın ilim dünyasına katkıda bulunduğu bazı eserleri şunlardır: *Kur'an ve Hadiste İman Esasları*⁸⁷ (Ankara 1959). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları tarafından basılan eserde “Din Duygusu İnsanlarla Yaşıttır, İnsanlık Dininin Vasıfları, Hakiki Bir Dinin Vasıfları, İslam Birliğe ve Tekamüle Yer Veren Bir Dindir, İlim ile İrade-Akıl ile İman, Allah Vardır, Birinci Esas: Allah'a İman, İkinci Esas: Meleklerle İman, Üçüncü Esas: Kitaplara İman, Dördüncü Esas: Peygamberlere İman, Beşinci Esas: Ahiret Gününe İman, Altıncı Esas: Kadere İman” başlıklarına yer verilmiştir.

Hüseyin Atay'ın ilim dünyasına katkıda bulunduğu bazı eserleri şunlardır: *Kur'an ve Hadiste İman Esasları*⁸⁸ (Ankara 1959). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları tarafından basılan eserde “Din Duygusu İnsanlarla Yaşıttır, İnsanlık Dininin Vasıfları, Hakiki Bir Dinin Vasıfları, İslam Birliğe ve Tekamüle Yer Veren Bir Dindir, İlim ile İrade-Akıl ile İman, Allah Vardır, Birinci Esas: Allah'a İman, İkinci Esas: Meleklerle İman, Üçüncü Esas: Kitaplara İman, Dördüncü Esas: Peygamberlere İman, Beşinci Esas: Ahiret Gününe İman, Altıncı Esas: Kadere İman” başlıklarına yer verilmiştir.

*İzahlı ve Tatbikatlı Modern Arapça I-II*⁸⁹ (Ankara 1962, 1964). İmam-hatip okulu öğrencileri için Hüseyin Atay, İbrahim Atay ve Yakup İskender tarafından müfredata uygun olarak hazırlanan eserin birinci cildinde Elif-bâ ve Sarf konuları birlikte ele alınmıştır. Eserin ikinci cildinde ise Nahv konularına yer verilmiştir. Arapça örneklerin kullanıldığı eserde açıklamalar Türkçe yapılmıştır.

*Arapça-Türkçe Büyük Lügat*⁹⁰ (Ankara 1964, 1965, 1968). Hüseyin Atay, İbrahim Atay ve

⁸⁵ Kelam.org, “Aranan: Prof. Dr. Hüseyin Atay” (Erişim 10 Ekim 2023).

⁸⁶ Kutlu, “Prof. Dr. Hüseyin Atay Hakk'a Yürüdü”.

⁸⁷ Hüseyin Atay, *Kur'an ve Hadis 'de İman Esasları* (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1959).

⁸⁸ Hüseyin Atay, *Kur'an ve Hadis 'de İman Esasları* (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1959).

⁸⁹ Hüseyin Atay, *İzahlı ve Tatbikatlı Arapça I-II* (Ankara: Nur Matbaası, 1962).

⁹⁰ Hüseyin Atay, *Arapça-Türkçe Büyük Lügat* (Ankara: Bayrak Matbaası, 1964).

Mustafa Atay tarafından hazırlanan sözlük, farklı tarihlerde 3 cilt halinde yayımlanmıştır.

*Usûl'ül-Fıkh'ın Doğuşu, İslam Hukuk Felsefesine Önsöz*⁹¹ (Ankara 1985). Dr. Abdülvehhâb Hallâf'ın İlmü Usûl'l-Fıkh adlı eserinin tercümesine yazılan önsözdür. Önsözde 182 sayfadan müteşekkildir. Hukuk, din, şeriat, örf, içtihat gibi genel konularla birlikte İslam müçtehitlerinin fıkıh usulleri hakkında bölüm açılarak bilgi verilmiştir.

*Yehova Şahitlerinin İç Yüzü*⁹² (Ankara, 1973). Hüseyin Atay'ın Dr. Ali Arslan Aydın ile hazırladığı eser, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınevi tarafından 56 sayfa olarak yayımlanmıştır.

*Fârâbî ve İbn Sînâ'ya Göre Yaratma*⁹³ (Ankara 1974). Chicago Üniversitesi bünyesinde 1965-67 yıllarında Amerika'da İslam Felsefesi üzerine gerçekleştirdiği araştırmalar neticesinde hazırladığı doçentlik tezidir. İlk olarak Ankara'da basılan eser, 2001 yılında Kültür Bakanlığı tarafından tekrar yayımlanmıştır.

*İslam'da İşçi ve İşveren İlişkileri*⁹⁴ (Ankara 1979). Dört bölüm olarak hazırlanan eserde insan ve Kur'an, ahlak-din ilişkisi, İslam'da yönetim biçimi, şûra: danışma, İslam'da işçi hakları, akitlerin yerine getirilmesi gibi konulara değinilmiştir.

*Kur'an'a Göre İslam'ın Temel Kuralları*⁹⁵ (Ankara 1981, 1985, 1989). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları tarafından 1991 yılında yayımladığı, müellifin bakanlığa tavsiyesi ve kendisine Prof. Dr. Enver İzgü tarafından gönderilen mektupla başlayan eser girişle beraber dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Allah, peygamberlik, insanlık kavramları incelenmiş, ilkelerin ve hükümlerin sınıflandırılması, niyet konularına değinilmiştir. Birinci bölümde inanç esasları başlığıyla altı inanç esası hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümde “Allah'ın Fizik ve Sosyal kanunları” konusuna da yer verilmiştir. İkinci bölümde müellifin Kur'an'da tespit ettiği İslam'ın yasakları müellif tarafından tek tek sıralanmıştır. “Yalan söylemeyiniz” den “anne babaya öf demeyiniz” e kadar otuz üç tane yasağın sıralandığı bu bölümün ardından üçüncü yani son bölümde İslam'ın buyruklarına yer verilmiştir. “Helalinden yiyeceğiniz” den “namaz kılınız, dua ediniz” e kadar otuz üç emir/buyruk sıralanmıştır. Ayrıca bu bölümde namaz ve dua konusuyla ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

⁹¹ Abdülvehhâb Hallâf, *İslam Hukuk Felsefesi*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985).

⁹² Hüseyin Atay- Ali Arslan Aydın, *Yehova Şahitlerinin İçyüzü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1982).

⁹³ Hüseyin Atay, *Fârâbî ve İbn Sînâ'ya Göre Yaratma* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Yayınları, 2001).

⁹⁴ Hüseyin Atay, *İslam'da İşçi ve İşveren İlişkisi* (Ankara: Kısmet Matbaası, 1979).

⁹⁵ Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre İslam'ın Temel Kuralları* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991).

Namazda okunan dua ve sureler Türkçeleriyle aktarılmıştır. İslâm'ın ana konuları başlığıyla beraber “on üç buyruk” ve “on üç yasak” şeklinde daha sloganik bir sınıflandırma müellif tarafından yapılmıştır.

*Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi (Medrese Programları- İcazetnameler- Islahat Hareketleri)*⁹⁶ (İstanbul 1983). Eserde Osmanlı medreseleri din eğitimi açısından ele alınmıştır. Medrese programları, icazetnameler ve ıslahat hareketleri üzerinde incelemelerin yapıldığı kitapta programlar ve icazetnamelerin, medrese ve din eğitimi için neyi ifade ettikleri detaylı bir şekilde aktarılmıştır.

*İbn Sînâ'da Varlık Nazariyesi*⁹⁷ (Ankara 1983). Eserde İbn Sînâ'nın varlık ve varlığın yaratılışı ile ilgili görüşleri aktarılmıştır.

*Ehl-i Sünnet ve Şîa*⁹⁸ (Ankara,1983). Eserde, Ehl-i sünnet ve Şîa mezhepleri karşılaştırılmıştır. Şîa'nın İsnâaşeriyye grubunun tarihi hakkında bilgilendirme yapılmış ve Ehl-i sünnetle benzerliği gösterilmeye çalışılmıştır.

*Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâl)*⁹⁹ (Ankara 1961). Hüseyin Atay'ın Yaşar Kutluay ile hazırladığı, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanan meâlde surelerin tamamı tercüme edilmiştir. Bu mealin basımı bir süre durdurulmuş, daha sonra farklı yıllarda baskıları tekrar yapılmıştır.

*Kur'an (Türkçe Çeviri)*¹⁰⁰ (İstanbul 1998). Yurt Yayınlarından 1998'de çıkan, daha sonra farklı basımları da yapılan bu meal, Hüseyin Atay'ın Türkçe kavramları esas alarak hazırladığı bir Kur'an çevirisidir. Fâtiha Suresi'nden başlayıp Nas Suresi'nde sonlandığı Mushaf sıralamasını gözetmiştir. Her sure isminin karşısına Türkçe karşılığını yazmıştır: Açılış / Fatiha, Öküz / Bakara, Şehirler / Beled, Özlük/İhlas, Karanlığı yarma/Felak, İnsanlık/Nas gibi. Müellif ayrıca Bismelenin çevirisini “acıyan, acıyııcı olan Allah'ın adına” şeklinde yaparak kutsal metnin kavramlarını olduğu gibi kullanmak yerine ana dilde kullanılan kelimeleri ön plana çıkarmıştır.

*Kuran'a Göre Araştırmalar I-III*¹⁰¹ (Ankara 1997). Müellif, *Kur'an'a Göre Araştırmalar*

⁹⁶ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi (Medrese Programları- İcazetnameler- Islahat Hareketleri)* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1983).

⁹⁷ Hüseyin Atay, *İbn Sînâ'da Varlık Nazariyesi* (Ankara: Gelişim Matbaası, 1983).

⁹⁸ Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983).

⁹⁹ *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâl)*, çev. Hüseyin Atay- Yaşar Kutluay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1961).

¹⁰⁰ *Kur'an (Türkçe Çeviri)*, çev. Hüseyin Atay (İstanbul: Atay ve Atay, 1998).

¹⁰¹ Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar I-III* (Ankara: Atay Yayınevi, 1997).

dizisini, dinin yanlışlardan nasıl ayıklanacağına dair hazırladığı rapordan süzülenlerle kaleme aldığını bu dizinin I. kitabının önsözünde ifade etmiştir. Yaşar Nuri Öztürk tarafından köşe yazısında “Doğrudan Kur’an’a Başvurduğumuzda Düzeltilebilecek Fıkhi Hükümler” raporu incelenir ve halkın bilgisine sunulur. Yazının okuyucular tarafından benimsenmesi neticesinde de kitaplaştırılması kararlaştırılır. I. kitabın 1993 yılında da ilk basım gerçekleştirilir. Kader, boşanma, kadınlara ait meseleler, abdestin hangi ibadetlerde gerekliliği, miraç olayı, Hz. İsa, ilim ve iman, heva ve hevese uyma, Müslüman kadının gayri müslimle evlenmesi durumu, eşcinselliğin hükmü gibi o dönemde Müslüman camianın sorgulamasına maruz kalan konulara kitapta yer verilmiştir.

İslam’ın on bir asır boyunca ihmal edilen “kolaylık ilkesi” *Kur’an’a Göre Araştırmalar II* kitabının araştırma konusu olmuştur. Kur’an ve İslam mantığına ters düşecek şekilde zorlaştırılan her kaidenin Müslümanları ilerletmek yerine gerilettiği bu eserde vurgulanan başka bir konu olmuştur. İslam’ın kulluk felsefesi üzerinde durulan konular arasında din ve düşünce hürriyeti, kaza namazı, din ve demokrasi, laik öğretim yer almaktadır.

Kur’an’a Göre Araştırmalar III kitabında müellif, Kur’an’a yaklaşımda nasıl bir metot takip edilmesi gerektiği hakkında okuyucularına bilgi vermiştir. İleride de bahsi geçeceği üzere ikincil kaynaklardan hüküm çıkarmak yerine temel kaynağına yani Kur’an’ın temel prensiplerine uygun güncel hükümler çıkarılması gerektiği eserde vurgulanmaktadır. Din mantığı, helal kazanç, Kur’an’ın temel yasakları, şahsiyet buhranının nedenleri ve yüksek din öğretimi projesinin dikkat çekici başlıklardandır. Yazarın bu eseri farklı zamanlarda Kur’an’a Göre Araştırmalar I, II ve III şeklinde ayrı ayrı basılmıştır.

*Kuran’a Göre Araştırmalar IV*¹⁰² (Ankara 1993): Eserde Medine Anlaşmasından söz edilmiş böylece bir İslam medeniyetinin özellikleri hatırlatılmıştır. Türkiye’nin din eğitimi sorununa da yer verilerek bir medeniyet tesis etmenin önündeki engeller ve o engelleri kaldıracak çözümler sunulmuştur. Serinin bu kitabında daha çok dinin toplumsal yönüne vurgu yapılmıştır.

*Kuran’a Göre Araştırmalar V*¹⁰³ (Ankara 1995). Müellif kitap serisinin V. kitabında IV. kitabının devamı niteliğinde konu başlıkları açmıştır. Medeni millet, İslam’ı anlama ve anlatma metodu, modern ilim ve Kur’an ilişkisinde metot, Kur’an’ın toplum felsefesi, içtihat, Kur’an’ı okuma ve kutsiyet kitapta yer verilmiş konu başlıklarındandır.

¹⁰² Hüseyin Atay, *Kur’an’a Göre Araştırmalar IV* (Ankara: Semih Ofset, 1995).

¹⁰³ Hüseyin Atay, *Kur’an’a Göre Araştırmalar V* (Ankara: Semih Ofset, 1995).

*Kur'an'a Göre Araştırmalar VI*¹⁰⁴ (Ankara 1995). 2012 yılında ilk basımı gerçekleştirilen kitapta müellif Kur'an'ın anlaşılma yöntemleriyle alakalı zaman ve mekân, durum, kıssalar, nesih, peygamber, din ve din kültürü, niyet, sünnet, cihat konularına yer vermiştir. Ayrıca dini hüküm ve eylemlerde değişim, başörtüsü, kadın-erkek eşitliği, kadın-erkek arasında olan bireysel ilişkiler, feminizm, eşcinsellik de yazarın kitapta yer verdiği konulardan olmuştur.

*Kur'an'a Göre Araştırmalar VII*¹⁰⁵ (Ankara 2012). Kur'an'a Göre Araştırmalar dizisinin son kitabı VII. kitaptır. Bu kitapta müellif bireysel ibadete vurgu yapan başlıklar açmıştır. Kur'an'da ibadet ve temizlik, Hz. Muhammed'in teravih namazı, İslam'da hayır hususlarına değinilmiştir.

*İslam'ı Yeniden Anlama Metodu*¹⁰⁶ (Ankara 2001). Eserde müellif, öncelikle İslam toplumunun ayrıntılı tahlilini yapmış, ardından da İslam'ı yeniden anlamanın on beş metodunu sıralamıştır. İslam'ı zaman ve mekandan bağımsız olarak anlama, akıl ilkeçiliği, ilmi zihniyet, din-din kültürü ayırımı, tarihi metot, ilim-iman-amel birliği, Kur'an-ı Kerim'i anlamaya yardımcı kavramları anlayabilme (nesih, evrensellik gibi), sünneti anlama, haram ve helali anlama (bazı mezheplerin izahıyla beraber), iyilik kuramı/emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker, kötülük kuramı, hoşgörü/müsamaha metodu, tedrici metot, içtihat, semantik bahsi geçen metotlar olarak ayrıntılı bir şekilde yazarın görüşleri doğrultusunda okuyucuya sunulmuştur.

*Dinde Reform ve Atatürk'ten Kesitler*¹⁰⁷ (Ankara 2003). Müellif bu kitabında reform, içtihat, tecdit, yenilenme, bidat kavramları üzerinde durarak günümüz Müslümanlarının güncel sorunlarını aşabilme yöntemini konu edinmiştir. Özellikle Hz. Ömer'in içtihadından örneklerin verilmiş, yapılan içtihat üzerinden de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün yaptığı icraatlar değerlendirilmiştir. Müellifin diğer kitaplarında olduğu gibi bu kitabında da laiklik vurgusunu görmek mümkündür.

*Ben (Akıl ve Kur'an Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni)*¹⁰⁸ (Ankara 2019). En son baskısının müellifin vefatından önce 2022 yılında yapıldığı eserde “akıl ve Kur'an ışığında bin dört yüz yıllık İslam evreni” ele alınmıştır. Daha önceki eserlerinde aktardığı görüşlerin

¹⁰⁴ Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar VI* (Ankara: Atay Yayınları, 2012).

¹⁰⁵ Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar VII* (Ankara: Atay Yayınları, 2013).

¹⁰⁶ Hüseyin Atay, *İslam'ı Yeniden Anlamak* (Ankara: Atay Yayınları, 2015).

¹⁰⁷ Hüseyin Atay, *Dinde Reform ve Atatürk'ten Kesitler* (Ankara: Atay ve Atay, 2003).

¹⁰⁸ Hüseyin Atay, *Ben (Akıl ve Kur'an Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni)* (İstanbul: Destek Yayınları, 2022).

bir derlemesi niteliğinde olan eser, bireyin alemle ilişkisi ve bireyin toplumsal yaşamın düzenini sağlama yollarıyla ilgili ana başlıklardan oluşmaktadır.

*Cehaletin Tahsili*¹⁰⁹ (Ankara 2004). 2022 yılında 7.baskısıyla okuyucuya sunulan eser, “Ben” adlı eser gibi müellifin görüşlerinin derlemesi şeklinde hazırlanmıştır. Bu kitapta Türkiye özeline inilerek Türkiye Müslümanlarının durum tespiti yapılmış ardından da yanlışları düzeltme yöntemlerine yer verilmiştir. Türkiye’de din eğitimi ile ilgili başlıklar da açılarak uygulama alanları belirlenmiştir. Ayrıca müellif, İslam’ı anlamada Müslümanın bilmesi gereken pek çok kavramı da izah ederek kitabını sonlandırmıştır.

Hüseyin Atay, hakkında bilgi verilen bu kitaplar dışında *Kuran’a Göre İman Esasları, İslam’ın İnanç Esasları, Kuran’ın Reddettiği Dinler, İslam’ın Siyasi Oluşumu, Kur’an’dan Önergeler, Delâlet’ül-Hâirîn, Filozof Musa İbn Meymûn el-Kurtubî, İrade ve Hürriyet, Kur’an’daki İlkeler, Müslüman’ın Günlüğü, İslam’da Özgür İrade*, (başka yazarların da katkısıyla) *Yeniden Yapılanma: Kur’an’a Dönüş, İslam Gerçeği* kitaplarını ve onlarca makaleyi de ilim dünyasının ve Müslümanların istifadesine sunmuştur.¹¹⁰

İslami kaynakların Müslümanların yaşantılarına katkısını sağlamak adına eserler veren Hüseyin Atay, Kur’an’ın ne demek istediğini anlamak üzere bir yaklaşım sergilemiştir. Bireysel manada açıklamak zorunda olmadığı bu yaklaşımın tefsir ilminin hangi noktasında olduğunu tespit etmek ise ilmî bir gelenek olarak yerine getirilmelidir. Bu doğrultuda Hüseyin Atay’ın Kur’an yaklaşımının beslendiği tefsir akımlarını bilme zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla birinci bölümde Atay’ın hayatı ve ilmi kişiliği dışında etkilenmiş olabileceği çağdaş Kur’an yaklaşımlarına yer verilecektir.

1.2 Çağdaş Kur’an Yaklaşımları

Çağdaş Kur’an Yaklaşımları başlığı altında, Hüseyin Atay’ın eserlerindeki düşüncelerini temellendirdiği Kur’an yaklaşımını tespit etmek adına Modernist, Tarihselci, İctimai, Selefî, Kronolojik, Edebi/Beyani, Konulu/Tematik, Aksiyon ve Dava, Vaz’i/Hüdai, Psikolojik yaklaşımlar bilgi verilecektir. Ayrıca bu Kur’an yaklaşımlarının tefsir ilmi çerçevesinde Müslüman dünyanın düşünce sistemine giriş sebeplerine değinilecek böylece Hüseyin Atay’ın Kur’an yorumunda hangi noktada durduğuna dair değerlendirmeler yapılacaktır.

¹⁰⁹ Hüseyin Atay, *Cehaletin Tahsili* (İstanbul: Destek Yayınları, 2022).

¹¹⁰ Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, “Prof. Dr. Hüseyin Atay’a Vefa, Bilgiye Saygı ve Hakikat Arayışına Tanıklık”, 01:29:25- 01:46:21.

Günümüz Müslüman düşünür ve yazarlarının kendi düşünce sistemlerinde Kur'an merkezli hareket etme ve bu düşünceler aracılığıyla İslam toplumuna te'sir etme amaçları olduğu söylenebilir. Bu da Kur'an konularının farklı zeminlerde tartışılmasını beraberinde getirmiştir. Yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar toplumun ruhunda var olan bir İslam'dan söz edilebilirken, ikinci yarısından itibaren Müslüman toplumun ruhu çözülmeye başlamış ve modern dünyanın sorunlarıyla karşı karşıya gelinmiştir. Bu karşılaşma beraberinde Müslüman düşünürlere insan hayatının her aşamasının Kur'an'a uyarlanması fikrini gerekli kılmıştır.¹¹¹ Yukarıda bahsi geçen yaklaşımlar bu gerekliliğin sonucunda ortaya çıkmıştır. Bununla beraber bu ekollerin hepsinin temelinde modernitenin etkisi görüldüğü için öncelikle modernist yaklaşımdan söz etmek doğru olacaktır.¹¹²

1.2.1 Modernist Yaklaşım

“Moderne”, Fransızca bir kelime olup “yeni ve çağdaş” anlamlarına gelmektedir.¹¹³ Modernizm ise on dokuzuncu yüzyıl itibarıyla düşünce ve yaşam alanlarında yenilikçi ve ilerlemeci bir dönüşümü ifade eden kavram olarak izah edilmektedir.¹¹⁴ Hümanizm, sekülerizm, dünyevileşme ve demokrasi temeli üzerine kurulu bilimci, akılcı, ilerlemeci ve insan merkezci ideoloji¹¹⁵ olan modernizm, “batılı toplumlarda rönesans, reformasyon ve aydınlanma çağı ile başlayan zihinsel dönüşümün ortaya çıkardığı ideoloji ve yaşam biçimi” olarak da tarif edilmiştir.¹¹⁶

Bu dönüşümün destekçisi olan, insan biçimci ve insan merkezci kimseye ise “modernist” denilmektedir.¹¹⁷ Bu kavram, dini alana uyarlandığı takdirde modernist, “dinde yenilik taraftarı, dini düşünceyi çağın gereğine uyarlama çabasında olan kimse” şeklinde açıklanabilir.¹¹⁸

Akılcı bir yaklaşımla hayatın her aşamasında “din dışılığı” çıkış noktası olarak kullanan modernizm, öncelikle geleneği yani eski yaşam ve inanış biçimlerini tartışma konusu yapmıştır. Eski yaşam ve inanışlar, söz konusu tartışmalarda başlangıçta savunmacı bir

¹¹¹ İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Bilay, 2021), 248.

¹¹² Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İFAV, 2011), 253.

¹¹³ Ömer Demir- Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (Ankara: Adres Yayınları, 2002), “Modern”, 160.

¹¹⁴ Ahmet Faruk Kılıç- Sıddık Ağçoban, “Gelenek ve Modernizm Bağlamında İslam”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 15/28 (Şubat 2013), 223.

¹¹⁵ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2010), “Modernizm”, 1114.

¹¹⁶ Kübra Keleş, “Modernist Tefsir Ekolü”, *Çağdaş Tefsir Ekolleri*, ed. Aykut Kaya, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023), 12.

¹¹⁷ Demir- Acar, “Modern”, 160.

¹¹⁸ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 253.

çizgide yer almıştır. Modernist değerlerin geleneksel değerlerin önüne geçmesi, bir anlamda kutsalın geri plana düşmesi, toplumun kutsalları üzerine savunmacı fikirlerin zamanla modern değerlere uyarlanması fikrine evrilmiştir. Kutsalın yani geleneğin tamamen ortadan kaldırılamaması bu uyarlamayı gerçekleştirme sonucunda ortaya çıkmıştır. Her gelenek gibi dini geleneğin de modernizme uyum sağlaması adına ortaya atılan yaklaşımlardan İslam medeniyeti de etkilenmiştir. Böylece yeni ve yenilikçi dünyada sahip olduğu değerleri değişime tabi tutmak zorunda kalmıştır. İslam medeniyeti bu değişimi gerçekleştirirken modernleşmenin “Avrupalılaşmak” olmadığını vurgulayarak kendine özgü değerleri korumaya almış ve bu değerleri yok etmeden Kur’an çerçevesinde çağa uyum sağlamayı tercih etmiştir. Bir fikir birliğinin sağlanamadığı bu aşamada, Müslüman düşünürler gelenek ile modern olanın mutabık olacağı yolların arayışı içerisine girmişlerdir.¹¹⁹

Aydınlanma süreciyle endüstri devriminin gerçekleşmesi, Avrupa’nın dünya üzerinde bilimsel, teknolojik, ekonomik ve askeri alanlarda büyük bir güç elde etmesini sağlamıştır. Böylece Avrupa, Doğu’ya askeri ve siyasi meydan okumuştur.¹²⁰ Doğu’nun bu meydan okumalarda yenilgiye uğraması, Avrupa’nın galip gelmesi İslam ülkelerinin önemli bir kısmının işgal edilerek sömürge haline gelmesine sebep olmuştur. İlerleyen dönemlerde ise Avrupa’nın sahip olduğu askeri, ekonomik ve siyasi güç, Doğu üzerinde çoğunlukla İslam ülkelerinde sosyal ve kültürel etkileri de meydana getirmiştir. Gerçekleştirilen savaşlar, kaybedilen topraklar İslam medeniyetinin yaşadığı ilmi ve fikri durgunluk zamanla canlandırılmaya çalışılmıştır. Bu da İslam dünyasında bir uyanış gerçekleştirmiştir. Uyanışın öncüsü olan alimler, düşünürler sahip olunan değerlerle ilgili farklı düşünce ve tavırlar sergilemişlerdir.¹²¹ 1798 yılından itibaren Arap dünyasına yönelik ilk sömürge tehdidi Fransızlardan gelmiştir. Mısır Müslümanlarının hayatına modernist emeller zamanla yansımıştır. Fransa’nın Mısır’a saldırması, Arap dünyası ve Batı medeniyeti arasındaki kültürel çatışmanın başlangıcı da olmuştur. Bununla birlikte coğrafi konum, dış dünyaya açılma imkânı ve devletlerin özel şartları, batıdan etkilenme olgusunun ülkeden ülkeye değiştiğini göstermiştir. İngilizlerin de Mısır’ı işgal etmesiyle beraber, Arap dünyasının neredeyse tamamında İngiliz ve Fransızlar hâkim olmuştur.¹²²

¹¹⁹ Kılıç- Ağçoban, “Gelenek ve Modernizm Bağlamında İslam”, 222-223.

¹²⁰ Hayreddin Karaman, “Modernist Proje ve İctihad”, *İslam ve Modernizm Fazlurrahman Tecrübesi*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997), 156.

¹²¹ Karaman, “Modernist Proje ve İctihad”, 156.

¹²² Muhammed İffet Şarkavî, *Çağdaş Dini Düşünce -Modern Dönem Tefsir Akımlarının Analitik İncelenmesi*, çev. Orhan Atalay- Veysel Güllüce (İstanbul: Ravza Yayınları, 2019), 85.

Müslüman varlığının yoğun olduğu ülkelerden biri olan Hindistan'da ise modern çağ sömürgecilikle beraber başlamıştır. İngiliz hükümeti, sömürgeci bir politika güderek, ekonomik anlamda ilerlemenin yolunu, Hindistan'da açılan İngiliz okullarında eğitim alma şartına bağlamıştır. Bu sebeple yıllar içinde Hint Müslümanları arasında İngiliz eğitiminin zaruretiine dair bir bilinç oluşturulmuştur. Bu bilince muhalif olan geleneksel Müslümanların direnişine rağmen başarı sağlanamamış, Seyyid Ahmed Han öncülüğünde bu bilinç kuvvetlenmiştir. Seyyid Ahmed Han'ın düşüncesinde başarıya ulaşmasının sebebi mal, nüfuz ve makam kuvvetine sahip olanların tamamının bu yeni hareketi desteklemeleri olmuştur. Böylece Müslümanlar da İngiliz eğitime yönelmişler bu yönelişin sonucu olarak da Müslüman Hint gençleri gayr-i İslami bir kültür atmosferinde yetişmişler, mağlubiyyet düşüncesinin altında kalarak İngiliz kültürünü sahiplenmişler ve batıdan öğrendikleri her şeyi doğrunun ölçütü olarak kabul etmişlerdir.¹²³ Böylece Kur'an'a modernist yaklaşımlar ilk olarak Hindistan'da ve Mısır'da ortaya çıkmıştır. Gayr-i İslami kültürle yetişen ve geleneğin evrilmesini benimseyen düşünürler, modernleşme doğrultusundaki fikirlerini Kur'an yorumlarına da yansıtmışlardır. Kur'an yorumunda modernleşmenin Hindistan'daki temsilcileri Seyyid Ahmed Han (öl.1898) ve Seyyid Emir Ali (öl.1928) olmuştur.¹²⁴ İslam'ın doğru anlaşılmadığı dolayısıyla doğru yaşanmadığı özetlenen bu ortamda geri kalmışlığın çözümü olarak sunulan ıslah ve tecdit söylemi özellikle Hint alt kıtası ile Mısır topraklarında neşet etmiştir. Dünyanın gidişatını Müslümanlardan yana olumlu hale getirmenin yolunun, dini geleneği, hadisi ve sünneti sorgulamakla sağlanabileceği düşüncesi bu görüşteki mütefekkirleri tamamen Kur'an'a yöneltmiştir. Sonraki dönemlerde farklı coğrafyalarda destekçilerini bulmuştur. Hint alt kıtasında Seyyid Ahmed Han'ın sahip olduğu entelektüel birikimle ortaya çıkan ve 1902'de Abdullah Çekrâlevî (öl. 1914) tarafından "ehlü'z-zikir ve'l-Kur'an" adıyla kurumsallaştırılmıştır. Ana kaynaklarının Urduca olması ve salt Kur'an'a başvurma fikri Müslümanlarca uç bir fikir olarak karşılanırsa da Kur'ancılık ekolü, misyoner bir karakterde eğitim-kültür faaliyetleri sonucunda İslam coğrafyasının genelinde karşılık bulmuştur.¹²⁵

Muhammed Tevfik Sıdkî (öl. 1920) tarafından Mısır'da "İslam Kur'an'dan ibarettir" iddiasıyla savunmuştur. Yine Mısır'da Cemâleddîn-i Efgânî (öl. 1897), Muhammed Abduh (öl. 1905) ve Reşîd Rıza'nın (öl. 1935) öncülük ettiği Menâr ekolü, daha ılımlı bir şekilde

¹²³ Şarkavî, *Çağdaş Dini Düşünce- Modern Dönem Tefsir Akımlarının Analitik İncelenmesi*, 86-87.

¹²⁴ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 254-255.

¹²⁵ Sefa Nas, *Kur'an'a Dair Yeni Yaklaşımlar: Hüseyin Atay Örneği* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 199.

Kur'ancılık ekolünün görüşlerini desteklemiştir. Fetva ve görüşlerini yalnızca Kur'an referansıya ortaya koymuştur.¹²⁶ Muhammed Ebû Zeyd (öl. 2010), Mısır topraklarında Hint İslam modernistlerinin Kur'ancı söylemlerini destekleyen bir başka isim olarak karşımıza çıkmaktadır. O, modernist düşüncesini determinist öncüllerle aktarmaya çalışmıştır. Her şeyin sebep-sonuç sıralamasında açıklanabileceğini savunmuş böylece Kur'an ayetlerini izah etmiştir. Bu amaçla bilimsel verileri de kullanmaktan geri durmamıştır.¹²⁷

Söz konusu ekolün dini düşünce tarzına, daha radikal bir üslupla Hasan el-Bennâ (öl. 1949) ve Seyyid Kutub (öl. 1966)'un görüşlerinde rastlanmaktadır. Ayrıca Mehmet Akif (öl.1936), “Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı; asrın idrâkine söyletmeliyiz İslam'ı” dizeleriyle dini düşünce tarzını ortaya koymuş ve böylece Kur'ancılık ekolünün Anadolu topraklarına girişini sağlamıştır.¹²⁸

19. yy.'dan itibaren Cemaleddîn-i Efgânî, Muhammed Abduh, Abdurrahman el-Kevâkibî, Reşîd Rızâ, Muhammed Ferid Vecdî; İstanbul'da Mehmet Akif başta olmak üzere Müslüman düşünürler; Suriye'de Cemaleddîn el-Kâsımî, Abdülkadir el-Mağribî gibi Selefiler, Cezayir'de Abdülhamid İbn Bâdis, Mübârek el-Millî, Muhammed el- Beşir; Tunus'ta Beşir Safer, Muhammed Tahir b. Aşur ve oğlu Muhammed Fâzıl b. Aşur; Fas'ta Allal el-Fâsî; Rusya Müslümanları arasında Musa Cârullah gibi isimler yalnızca Kur'an'ı referans alanlardır. 20. yy.'ın ikinci yarısından itibaren ise Mısır'da ve Arap dünyasında Seyyid Kutub, Ahmed Subhî Mansur başta olmak üzere İhvân-ı Müslimîn düşünürleri ile Pakistan'da Mevdûdî gibi Cemâat-i İslam yazarları, Türkiye'de geleneksel cemaat yapıları dışındaki “mealci”, “mücahit” ya da “köktenci/radikal” şeklinde anılan gruplar “Kur'ancı” söylemin müntesipleri olarak nitelendirilebilir.¹²⁹ Kur'an İslam'ı söyleminin Türkiye'de müntesip bulması 1960'lı yıllara tekabül etmektedir. Ekolün ana kaynaklarının Türkçeye tercüme edilmesi ve ana dilde ibadet meselesiyle ilgili çıkış arama çabası Kur'ancı söylemin farklı niteliklerde gruplar tarafından benimsenmesine sebep olmuştur.¹³⁰

Ülkedeki siyasi hakimiyetin millete verilmesi ve millileşme çabaları, “Kur'ancı” anlayışa “mealci” sıfatının da eklenmesinin yolunu açmıştır. Akademik düzeyde çalışan ilahiyat çevrelerinin geleneğe karşı olumsuz fikirler belirtmesi ve mealci grupların faaliyetleri,

¹²⁶ Mustafa Öztürk, “II. Meşrutiyetten Günümüze Kur'an Mealleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 140.

¹²⁷ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 260.

¹²⁸ Öztürk, “II. Meşrutiyetten Günümüze Kur'an Mealleri”, 140.

¹²⁹ Nas, *Kur'an'a Dair Yeni Yaklaşımlar: Hüseyin Atay Örneği*, 199.

¹³⁰ Nas, *Kur'an'a Dair Yeni Yaklaşımlar: Hüseyin Atay Örneği*, 200.

modern Türkiye'nin dindar nesline Selefî bir karakter kazandırmıştır. Öze dönüşün vurgulandığı bu fikri ortam, Türk-dini düşüncesinde Kur'an'ı keşfetme, şeyleri Kur'an penceresinden görme, Kur'an'ın kavramlarını dolayısıyla kelimelerin dünyasını Arapça üzerinde anlama gayretlerini desteklemiştir. Bu bağlamda Kur'ancı-mealci zihniyet, söz konusu ihtiyacı büyük ölçüde karşılamıştır. İslam'ın gündelik yaşam içinde farklı tezahürleri olduğu bir gerçektir. Bu gerçeklikle beraber başka bir gerçeklik de vardır ki o da Kur'an'ın hakikati söyleyen tek kaynak olmasıdır. Hakikatin dile getirildiği tek kaynağın Kur'an olduğu fikri Kur'ancı-mealci söylemde, "Kur'an'dan başka kaynak kabul etmeme ve buna bağlı olarak asırlarca İslam içinde kendine yer bulan geleneği bilgi kaynağı olarak kullanmama" neticesini doğurmuştur. Bu düşünce de geleneğin Müslümana ayak bağı olduğu ve ilerlemenin ancak Kur'an'a dönüşle gerçekleşmesi şeklinde modernist yaklaşımla birleşmektedir. "Kur'an'a Göre ..." veya "Kur'an'da ..." şeklinde 1980 sonrası telif edilen eserler, bu yaklaşımın ürünü olarak ortaya çıkmıştır.¹³¹

Ülkemizde 80'li yıllarla birlikte yayın hayatına giren Kelime, Aylık, İktibas ve Kalem gibi dergilerle etki alanını git gide artıran Kur'ancı söylemin zirve yaptığı dönemse 2000'li yıllar ve sonrasına tekabül etmektedir. Gerek akademik camiadan gerek sivil platformlardan birçok vakıf/dernek veya kişi tarafından seslendirilen bu söylem, haberleşme ve iletişim vasıtalarının gelişmesiyle daha geniş kitlelere ulaşma imkânı bulmuştur.¹³²

Türkiye'de bu söylemi savunanlar arasında İslami gelenekten gelen Süleyman Ateş, Yaşar Nuri Öztürk (öl. 2016), Mustafa İslamoğlu, Abdülaziz Bayındır, Ahmet Akbulut, Bayraktar Bayraklı'nın yanı sıra Edip Yüksel, Fereç Hüdür, Muhammet Nur Doğan, Hakkı Yılmaz, Caner Taslaman ve Emre Dorman gibi isimleri zikredilebilir. Kur'an'a dönüşü Türkiye'de tutarlı denebilecek şekilde uygulayan, bu konuda öncü isim olarak da Hüseyin Atay söylenebilir.¹³³

Kur'ancı ve mealci söylemin modernist Kur'an yaklaşımının tezahürü sayılmasında, İslam dünyasının 19. yüzyılda ve onu takip eden yüzyıllarda karşılaştığı yeni soru ve sorunları İslam çerçevesinde çözme; İslam dünyasının, çağdaş öteki dünya karşısında maruz kaldığı ezilmişlik ve geri kalmışlık duygularından kendi iradesiyle kurtulma çabası gibi nedenler öne çıkmaktadır. Modern Kur'an çalışmalarında görülen İslam-bilim uyumu vurgusu,

¹³¹ Mustafa Öztürk, "II. Meşrutiyetten Günümüze Kur'an Mealleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 118.

¹³² Ahmet Yazıcı, "Kur'ancılık Ekolünün Türkiye Tarihine Mütevazı Bir Katkı: Kalem Dergisi Örneği", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2020), 537-538.

¹³³ Nas, *Kur'an'a Dair Yeni Yaklaşımlar: Hüseyin Atay Örneği*, 201.

İslam'da kadının değeri ve hakları konusu, İslam'ın barış vurgusu, farklı dinlerden insanlarla beraber yaşama ilkeleri gibi konular çağdaş dünyanın sorunlarına çözüm bulma çabasının göstergeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern dönem öncesinde klasik anlamda yapılan meal ve tefsir çalışmalarının aksine modern Kur'an çalışmaları, insanın modern dönemin tüm etkilerine rağmen vahiy çizgisinden ayrılmadan hayatını nasıl devam ettirebileceğine ve vahyin çağdan koparılmadan çağı aydınlatmasına odaklanmıştır. İslam çerçevesinde yaşayan bir insanda Kur'an metni aracılığıyla "Müslüman bilinci" oluşturulması, her dönemde olduğu gibi modern dönemde de hazırlanan çalışmaların ortak amacı olarak gözlenmiştir. Dünya şartları, Müslümanların yaşam biçimleri, maruz kalınan olaylar Müslümanları ortak bir dünya görüşü geliştirmeye itmiştir. Söz konusu dünya görüşü geliştirilirken görüşün aktarıldığı ifadeler de değişmiştir. Kur'an'ı Kur'an'la anlama, Kur'an'ın bütünlüğünü gözetme, ayetleri nüzul sırasına göre çözümleme, Kur'an'ın iniş gayesini ön plana çıkarma, anlamın umumi olması ilkesine riayet etme, taklitten kaçınma, israiliyattan ve hurafelerden uzak durmaya çalışma, mezhebi kaygılardan uzaklaşma, eleştirel zihniyetin hakimiyeti, nahiv kuralları ve edebi izahları aza indirme, içtihat yapmaya çalışma, ahlaka vurgu gibi ilkeler modern Kur'an çalışmalarının değişen dille beraber geliştirdiği ilkeler olarak sıralanabilir. Lafzın gösterdiği çizgiden ayrılmadan mananın yeniden tesis edilmesi, bu ilkelerle sağlanmaya çalışılmıştır. Klasik Kur'an yorumlarında mezhep görüşlerinin Kur'an'a teyit ettirilmesi olgusu, özgün düşüncelerin ortaya çıkmasını sağlamasına rağmen modern Kur'an çalışmalarında da görülmektedir. Beşerî ve çevresel problemler, insan ve hayvan hakları, doğal hayatın korunması, görsel ve sosyal medya, çok kültürlü dünyanın getirdiği İslam ve öteki sorunu, gibi çağdaş meseleler Kur'an tefsirlerinde yer bulmuştur. Klasik anlamda mezhebi kaygı ve yargılar bahsi geçen meseleler dile getirilirken bilimsel ve sosyal verilerin, farklı görüşlerin, teorilerin Kur'an yorumu çerçevesinde aktarılması, bunların Kur'an'a söylettirilmesi şeklinde devam etmiştir.¹³⁴

Ana kaynaklara dönüş vurgusu, tefsirin akademik bir amaçla değil hidayet amaçlı yapılması gerekliliği, dolayısıyla halkın da anlayabileceği bir hitapla hazırlanması, geleneksel tefsirlerin hidayetten uzak olması hasebiyle eleştirilmesi, rasyonel bir bakışla vahyin anlaşılmasına çalışılması tefsirde modernist yaklaşımın karakteristik özellikleri olarak sıralanmaktadır.¹³⁵

¹³⁴ Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 249-251.

¹³⁵ Keleş, "Modernist Tefsir Ekolü", 24.

1.2.2 Tarihselci Yaklaşım

Tarih bir bilim dalı olarak insanın geçmiş eylemlerini, deneyimlerini kendisine konu aldığı için zaman olgusuyla iç içe geçmiş bir yapı arz eder. İnsanı belirleyen en temel varlık koşullarından birisi onun aynı zamanda tarihsel bir varlık alanına ait olmasıdır.¹³⁶

Başrolünde, yaşadığı toplumu anlamaya çalışan ve toplumuna ait problemlerinin çözümünde tarihi etkin kılan insanın olduğu her kültürün kendine özgü bir zaman anlayışı ve tarihi tasnif tarzı bulunmaktadır. İslam zaman anlayışını belirleyen esas ise, Allah'ın iradesi ve bu doğrultudaki emirleridir. Allah'ın kendi iradesiyle bildirdiği emirleri anlayıp uygulamaya geçirme konusunda geleneksel ilahi emir bakış açısının yanında tarihsellik, tarihselcilik ve hermeneutik bakış açıları da vardır.¹³⁷

Tarihsellik; zamana bağlılık, gelip geçicilik, tarihe bağlı olma, bir şeyin gerçekten tarihsel olarak var olduğu olgusu, (varoluşçuluk felsefesinde) insanın içinde bulunduğu özel durum, insan varoluşunun temel yasası olarak tarif edilmiştir.¹³⁸ Tarih hem insan tarafından üretilen hem de insanı üreten bir şeydir. Bu bakımdan tarihsel bir varlık olarak insan, tarihe tutukludur. İnsanın tarihin üstüne çıkarak tarih-üstü ve evrensel tespitlerde bulunma imkânı yoktur.¹³⁹ Tarihsellik kavramı, İslam ilimleri içerisine tarihselcilikle aynı anlamda kullanılacak şekilde dahil olmuştur. Kur'an hükümlerinin kendilerine indirilen ilk muhatap kitle için bağlayıcı olduğunu ve sonraki zaman insanlarına doğrudan hitap etmediğini benimseyen tarihsellik, Kur'an'ın zorunlu bağlayıcılığının olmadığını savunmaktadır.¹⁴⁰

Tarihselcilik; 19. yüzyılın ortalarında, özellikle Almanya'da tarih bilimlerinin bağımsız gelişme sürecinde ortaya çıkan düşünce akımıdır. Bütün olayları, başarıları ve değerleri, içinde doğdukları tarihsel durumlardan ve tarihsel koşullardan kalkarak anlamaya çalışan, giderek bu olayların nesnel içeriklerinin ve bugünkü anlamlarının açıklanmasını da ancak bu geçmişe bakış içinde elde edeceğine inanan düşünce biçimidir.¹⁴¹

Alman Tarih Okulu'nun kilisenin baskıcı etkisinden uzak bir yönetim kurmak adına geliştirdiği tarihselcilik, modern çağda tanrısal yeteneklerle donatılan süper aklın tarihsellik zemininde eleştiriye tâbi tutulması ve daha sonra insanî varlığına iade edilme çabası olarak

¹³⁶ Nejdet Durak- Bilgehan Bengü Tortuk, "İbn Haldun'un Felsefesinde Zaman ve Tarih Tasavvuru", *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, (İstanbul: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016), 1/189.

¹³⁷ Durak- Tortuk, "İbn Haldun'un Felsefesinde Zaman ve Tarih Tasavvuru", 1/190.

¹³⁸ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975), "Tarihsellik", 161.

¹³⁹ Şevket Kotan, *Kur'an ve Tarihselcilik* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2020), 168.

¹⁴⁰ Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2015), "Tarihsellik", 271.

¹⁴¹ Akarsu, "Tarihsellik", 160.

ortaya çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle mutlak güç sahibi olan yaratıcının kelamının, emir ve yasaklarının insan tarafından eleştiri eylemine konu olmasıdır.¹⁴²

Tarihsellik ve tarihselciliğin edebi metinlerde olduğunu kabul eden görüş sahipleri tarihte tezahür eden metinlerin çağdaş olarak anlaşılabilirmeleri adına yorumlama¹⁴³ yani hermenötik metodu geliştirmişlerdir. Çünkü dil, her tarihsel dönemde anlamların taşıyıcısıdır ve her tarihsel dönemin kendini dışa vurduğu, nesnelleştiği ortamdır.¹⁴⁴ Buna göre hermenötik, bir açıklama ve yorumlama sanatıdır. Tarihsel dini metinlerin yorumlanmasıdır. İnsanın tarihselliği içinde felsefe açısından kendini anlamasıdır.¹⁴⁵

Hermenötik, felsefi anlamda Hristiyan teolojisinde kutsal metnin yani Kitâb-ı Mukaddes'in manevi hakikatini ortaya çıkarmakla ve insanın söz, fiil, ürünlerinin önemini yorumlayarak anlamak şeklinde iki alanda söz konusu olmaktadır. Özel alanı kutsal metinler; genel alanı ise insan ürünleridir. Buna göre hermenötiğin genel alanı, sadece yazılı metinlerin anlaşılması ve yorumlanması için söz konusu değildir. Bir heykeltraşın yapmış olduğu heykeli veya sanat eserini anlamada da hermenötikten istifade edilmektedir. Hermenötik, anlaşılmaya ve yorumlanmaya ihtiyaç hissedilen her alanda kendini göstermektedir. Hermenötik metotta okuyucu, kendisini metin yazarının yerine koymaktadır. Bu anlayışa göre kendisini metin yazarının yerine koyan kimse metnin maksadını, iç uyumunu kurmaya çalışacak, böylece metni anlamış olacak ve metnin önemini kavrayacaktır. Hermenötiğin bir tefsir terimi olan te'vil ile anlam yönünden ilişkisi vardır. Zira her ikisi de kutsal metinleri yorumlamak için kullanılan birer araçtır. Aralarındaki fark, te'vilin Kur'an, hermenötiğin ise Kitâb-ı Mukaddes yorumu için söz konusu olmasıdır. Hermenötikle aynı tartışma zemininde konuşulan tarihselciliğin, Hristiyan kökenli bir yöntem olduğu genel bir kabuldür. Bununla beraber hermenötik ve te'vil kavramlarının benzer amaçlarla kullanılması, İslami ilimler içerisinde de ilahi kelamın mahiyetini sorgulamanın, araştırmanın varlığını göstermektedir. Te'vil ile benzer amaçları olan bu yöntem ve metodun İslam ilim dünyasında nasıl kabul gördüğünü araştırmak bu açıdan önem arz etmektedir.¹⁴⁶

Protestan Alman Tarih Okulu'ndan neşet eden tarihselci düşüncenin, İslâmî inanışta Allah'ın sözü olarak kabul edilen Kur'an'ın tarihselliğine nereden yol bulduğu sorusu, oryantalistlerin Kur'an çalışmalarında yatmaktadır. Kilise eleştirilerinin sebep olduğu kutsal

¹⁴² Kotan, *Kur'an ve Tarihselcilik*, 167.

¹⁴³ Akarsu, "Hermeneutik", 87.

¹⁴⁴ Kotan, *Kur'an ve Tarihselcilik*, 122.

¹⁴⁵ Akarsu, "Yorumsama", 188.

¹⁴⁶ Demirci, "Hermenötik", 89.

metinlere tarihselci bakışa sahip oryantalistlerin Kur'an hakkında da aynı bakış açısına sahip olmaları kaçınılmazdır. Çünkü onlar Kur'an'ın da Hristiyan kutsal metinleri gibi peygamberin sözü olduğu kanaatindedirler. Bu yüzden oryantalistler Kur'an'ın da tarihsel, yani belli bir tarihin ürünü olduğu varsayımıyla Kur'an'ı ele almışlardır.¹⁴⁷

Oryantalist düşünce doğrultusunda olan Fazlurrahman, Muhammed Arkoun, Hasan Hanefi ve Roger Garaudy Kur'an vahyini, Hz. Muhammed'in yaşadığı toplum şartlarıyla şekillenen tezahürler olarak kabul etmişlerdir. Çünkü Kur'an vahyi, yedinci yüzyılda Arap Yarımadasında tebliğ görevi başlayan Hz. Muhammed'in mücadelesi sürecinde meydana çıkan sorun ve durumlara verilen cevaplardan, özellikle onun zamanında ticaretle uğraşan Mekke toplumunun sorunlarını çözücü naslardan oluşmaktadır. Başka tarihsellikler söz konusu olduğunda Kur'an da değişik şekillerde tezahür edebilirdi.¹⁴⁸ Aynı doğrultuda Kur'an, Hz. Musa'ya verilen on emrin yazılı olduğu tablet gibi bir anda mushaf olarak indirilmiş bir metin değildir. Bilakis çeşitli olaylar ve olgular üzerine yirmi üç yılda indirilen ayetlerden oluşmuş bir metindir. Dolayısıyla bize ulaşmış mushafın hitabı doğrudan bize yönelik değildir. Nüzul süreci ile yaşanan dönem arasındaki mesafe, Kur'an'ın tarih üstü bir manifesto olmadığını, tarihin içinde, tarihe yönelik ve tarihsel bir hitap olduğunu göstermiştir.¹⁴⁹ Bahsedilen vahiy-olgu ilişkisi, Allah'ın ezeli kelamı ile tarih arasında değil, olay ve olgular üzerine inzal olan vahiy ile tarih arasındadır. Çünkü ilahi kelam aşkındır, mutlaktır; vahiy ise, ilahi kelamın güncele hitap biçimidir.¹⁵⁰

Tarihselci düşüncenin İslami literatürdeki temsilcisi Fazlurrahman ve ülkemizde onunla aynı görüşü paylaşan Ömer Özsoy, tarihsellik konusunda fikirlerini beyan ederken Kur'an'a bu doğrultuda bir anlam vermişlerdir. Onlara göre Kur'an ilahi kelamın tarihsel formudur. Kur'an, bu anlamda tarihseldir. Fazlurrahman'a göre Allah vahiyle konuşur, peygamber ise belli bir tarihi bağlamda vahye uygun hareket eder.¹⁵¹ Başka bir ifadeyle, yaratıcının tarihsel ve beşerî durumu dönüştürme iradesi, ilahi kelamın tarihsel ve sınırlı olan beşerî dili kullanmasıyla gerçekleşmiştir.¹⁵²

Çağdaş fikir akımlarının baskısı altında ve İslam toplumunun değişmesi ile ortaya çıkan durumların zorlaması yanında, sömürgeci devletlerin Müslüman ülkeleri işgal etmesi ile

¹⁴⁷ Kotan, *Kur'an ve Tarihselcilik*, 173-174.

¹⁴⁸ Demirci, "Tarihsellik", 271.

¹⁴⁹ Ömer Özsoy, *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları* (Ankara: Otto Yayın, 2021), 118.

¹⁵⁰ Özsoy, *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*, 118.

¹⁵¹ Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, 28.

¹⁵² Özsoy, *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*, 118.

Müslümanların idarede söz sahibi olmalarının kesintiye uğraması, bazı Müslümanların önemli bazı çağdaş batı düşüncelerini ve kurumlarını hararetle savunmasına yol açmıştır. Ancak Fazlurrahman, batının popüler oryantalist düşünce akımından dolayı değil aynı zamanda bir Müslüman kaygısıyla İslam'ın yeniden Hz. Muhammed ve arkadaşlarının yaşadığı düzlemde yaşanması gerektiğini düşünerek tarihselcilik düşüncesine sahip fikirler beyan etmiştir. O, 19. ve 20. yüzyılda Müslümanların çöküş yaşadığı dönemde, Kur'an'ın değerlerinin yeniden uygulanması için, ikili bir hareket önermektedir. Ona göre bu ikili hareketin başarılı olarak uygulanması, Kur'an'ın emirleri ve yasaklarına zamanımızda yeniden canlılık ve etkinlik kazandıracaktır. İkili hareketin ilk aşamasında tarihçilere, ikinci aşamasında ise sosyal bilimcilere görev düşmektedir. Kur'an'ın etkin olmasında sosyal bilimcilerin rolü, bir anlamda ahlak mühendisliğini çağrıştırmaktadır.¹⁵³

İkili hareketin birinci kısmı iki aşama içermektedir. Birinci aşamada, zamanımızdan Kur'an'ın indirildiği zamana gidilmelidir; sonra tekrar oradan, araştırmacının kendi zamanına dönülmelidir. Zira Kur'an, Hz. Muhammed'in zamanındaki ahlâkî ve toplumsal durumlara ve özellikle onun zamanında ticaretle uğraşan Mekke toplumunun sorunlarına peygamberin zihni aracılığıyla gönderilen ilahî bir cevaptır. Şu hâlde birinci hareketin ilk aşaması, Kur'an'ın bir bütün olarak ne demek istediğini anlamak ve özel durumlara cevap teşkil eden belli ilkelerini kavramaktan ibarettir. Birinci hareketin ikinci aşaması, "Kur'an'ın verdiği belirli cevapların genelleştirilerek, onların genel ahlâkî-toplumsal amaç/hedeflerin ifadeleri olarak ortaya konması" şeklinde ifade edilmiştir. Bu genel ilkeler, toplumsal ve tarihî arka plan içinde incelenen belli ayetlerden ve çoğu zaman bu ayetlerde zikredilen hükümün illetlerinden süzülerek çıkarılmalıdır.¹⁵⁴

İkinci hareket ise, çıkarılan bu genel görüşün, uygulanmak üzere araştırmacının kendi zamanına uyarlanmasıdır. Yani çıkarılan genel ilke, şu andaki somut toplumsal-tarihsel ortamla uyum sağlayacak bir şekilde bütünleştirilmelidir. Fazlurrahman bahsi geçen ikili metodun, bazı unsurları içermesi gerektiğini, bazı unsurları da dışlaması gerektiğini belirtmiştir. Tüm çabaların Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik olması gerektiğini, onun estetik güzelliği ve [edebi] üstünlüğü gibi yönleriyle vakit kaybedilmemesini vurgulamıştır. Zira vahiy mahsulü olan bütün kitaplar, birer sanat şaheserleri olup, güzellik ve yücelik ilham etmektedirler.¹⁵⁵

¹⁵³ Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, 63-64.

¹⁵⁴ Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, 6.

¹⁵⁵ Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, 60-64.

Fazlurrahman, Kur'an'daki fiili yasamanın lafzi anlamda ezeli olduğunu Kur'an'ın kendisine çağlar içinde Müslümanların söylediğini beyan etmiştir. Kur'an'da mündemiç olan ezeli söylemin Allah'ın ilahi kelamının ezeliğinin olduğunu söylemiştir. Kur'an'ın tamamıyla, hukuki olan emirlerinin şartları, yapısı ve iç hayatiyetini ne olursa olsun herhangi bir topluma uygulanacağını sanan, İslam hukukçuları ve kelamcılarını da eleştirmiştir. Bu ilim insanlarının, kelimelerin lafzına gereğinden fazla bağlandıklarını da eleştirilerine eklemiştir.¹⁵⁶

Oysaki Müslümanlar hangi dönem ve ne tür koşullar altında hayat sürerse sürsün, Kur'an'ın rehberliğine başvurmakla yükümlüdürler. Bu yükümlülük hassasiyeti, çağlar içinde Müslümanların emirlere itaat ve nehiylerden menetme anlayışını lafızlara indirgemıştır. 19.yüzyıl ve sonrasında yaşanan toplumsal çöküşün durdurulması, Kur'an'ın mesajının yeniden tarihe mal edilebilmesi için elimizde bir metin olarak duran Kur'an'ın, indiği tarih ve coğrafya ile yakın ilişkisinin, buna mukabil bizimle arasındaki zamansal ve kültürel mesafenin yani anlayan ve anlanan tarafların tarihsel konumlarının farkında olmak gerekir.¹⁵⁷

1.2.3 İctimai Yaklaşım

Kur'an'ı sosyal açıdan ele alıp yorumlayan, 19.yüzyılın sonlarında ortaya çıkan bir tefsir hareketidir. Tefsir ilmini donukluk ve durgunluktan uzaklaştırmak, çağın sosyal sorunlarını dinin temel kaynakları doğrultusunda ele almak bu yaklaşımın öne çıkan özellikleri olarak ifade edilmektedir.¹⁵⁸ Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-ğayb* adlı tefsirinde bu yaklaşımın izleri görülse de belirgin olarak ortaya çıkması XIX. yüzyılın sonlarında Cemâleddîn-i Efgânî ve Muhammed Abduh ile gerçekleşmiştir.¹⁵⁹

İctimai yaklaşımı takip edenler, başka milletlerin yanı sıra kendi milletlerinin kültürlerini de körü körüne taklit etmeyi reddetmektedirler. Dolayısıyla İslam ümmetinin devraldığı fıkıh kültürünün de yeniden gözden geçirilmesi gerektiği, bu yaklaşımın takipçileri tarafından dile getirilmiştir.¹⁶⁰

İctimai yaklaşımın çözüm metodu, Müslümanlara galip gelen Batı'nın bilgi ve birikiminden

¹⁵⁶ Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, 88.

¹⁵⁷ Özsoy, *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*, 31.

¹⁵⁸ Demirci, "İctimai Tefsir", 108-109.

¹⁵⁹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 776.

¹⁶⁰ Mehmet Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (Konya: Kitap Dünyası, 2011), 61.

istifade ederek Kur'an'ı çağın idrakine uygun açıklamak ve yaşamak olmuştur.¹⁶¹

Mısırlı alim Muhammed Abduh öncülüğünde ortaya çıkan yaklaşımın en belirgin özelliği ise, Kur'an'ı yorumlarken onun hidayet yönünün vurgulanması olmuştur. Bu yaklaşıma göre Kur'an toplum için inmiştir. Dolayısıyla insan ve toplumsal meseleler, Kur'an'ın yorumu olan tefsir ilminin konusudur. Şartlar ne olursa olsun çağın toplumsal sorunları, Kur'an ayetleri çerçevesinde çözülebilmelidir.¹⁶² Günlük yaşam içerisinde Kur'an'ın muhatabı olan insanların ictimai, ferdi ihtiyaçları ve güncel hayatı gözetilerek Kur'an yorumu yapılmalıdır.¹⁶³

Saf bir İslam anlayışı ile çağdaş medeniyetin sahip çıkılması gereken değerlerini bir araya getirme gayesinde olan ictimai yaklaşım, aynı zamanda “Menâr ekolü” şeklinde de isimlendirilmiştir. İctimai yaklaşımın bu şekilde isimlendirilmesinde, *Tefsîrü'l-Menâr etkili olmuştur. Tefsîrü'l-Menâr*, Cemâleddîn-i Efgânî ve Muhammed Abduh tarafından başlatılmış, Reşîd Rızâ'nın çalışmalarıyla devam ettirilmiştir.¹⁶⁴ İctimai yaklaşımla hazırlanmış akla gelen diğer tefsirler, Seyyid Kutub'un *Fî Zılâli'l-Kur'ân*'ı ile Mevdûdî'nin *Tefhîmü'l-Kur'ân*'ıdır.¹⁶⁵ Saîd Havvâ'nın *el-Esâs fî't-tefsîr*'i ve İzzet Derveze'nin nüzûl sıralamasını esas aldığı *et-Tefsîrü'l-Hadîs*'i ile Şerkâvî ve Vehbe ez-Zühaylî gibi Mısır ve Suriyeli çağdaş birçok müfessirin eserleri de ictimai tefsir yaklaşımı içerisinde değerlendirilebilir.¹⁶⁶ Türkiye'de ictimai yaklaşımın bilinen ismi ise Mehmet Akif Ersoy'dur. Mehmet Akif Ersoy; kör taklit, taassup, hurafelere bağlılık, tembellik, tefrika, ümitsizlik gibi hasletlerin yerine cihat, adalet, istişare, emanete riayet, vahdet, emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i an'il-münker gibi özelliklere sahip aktif bir Müslüman ve aktif bir toplum meydana getirmek için yazın vasıtasıyla çabalamıştır.¹⁶⁷

1.2.4 Bilimsel Yaklaşım

Fen, matematik, tıp, coğrafya gibi farklı ilmi disiplinleri ve felsefî görüşleri, Kur'an ibarelerinde yer alan ilmi ıstılahları açıklayarak ortaya çıkaran yaklaşım olarak

¹⁶¹ İsmail Kurt, “İctimai Tefsir Ekolü”, *Çağdaş Tefsir Ekolleri*, ed. Aykut Kaya (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023), 60.

¹⁶² Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 58.

¹⁶³ Abdülhamit Birişik, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/290-294.

¹⁶⁴ M. Suat Mertoğlu, “Tefsîrü'l-Menâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/297-299.

¹⁶⁵ Mehmet Akif Koç (ed.), *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 247.

¹⁶⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 777.

¹⁶⁷ Ercan Şen, “İctimai Tefsir Yaklaşımı Açısından Mehmet Akif Ersoy'un Kur'an Yorumu”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 1/2 (2015), 192.

tanımlanmaktadır.¹⁶⁸

Bu yaklaşıma göre Kur'an-ı Kerim her asrın insanını ikna edici bir üsluba sahiptir. Söz konusu üslup sayesinde de cemiyetleri ve fertleri ıslah etmiş ve insanlık onun rehberliğinde gelişmiştir. İnsanlığın hakikate ulaşabilmesi açısından Kur'an-ı Kerim'de farklı disiplinlere ait birçok bilgi mündemiçtir. Herhangi bir bilgi çeşidi, Allah'ı bilmek ve insanlık mertebesine ulaşmak adına takip edilen yoldur.¹⁶⁹

Bilimsel yaklaşım, dirayet tefsirinin ortaya çıkış tarihiyle beraber Kur'an-ı Kerim ayetlerini anlamaya çalışırken kullanılan bir yöntem olmuştur.¹⁷⁰ Ancak teknolojik imkanların revaçta olduğu XX. asırda net bir şekilde ortaya çıktığı için bu tarihe kadar müstakil bir tefsir ekolü olarak tanımlanmamıştır.¹⁷¹

Batı dünyası, bilimsel ilerlemede elde ettiği teknoloji sayesinde İslam dünyasına her alanda tahakküm kurmayı başarmıştır. Bu tahakküm birtakım baskı ve istilaları beraberinde getirmiştir. Baskı ve istilalardan kurtuluşun yolunu Kur'an'a sağlam bir şekilde yönelerek bulacağına kanaat getiren bazı düşünürler, Batının kullanabildiği teknolojik imkanları Kur'an'a söyletme yoluna gitmişlerdir. Teknolojik ve bilimsel bilgileri Kur'an'a söyletenlerin dışında bilimsel buluşlara karşı çıkan Müslümanlara da reddettikleri bilgilerin kutsal kitapta yer aldığını ispat etme çabasında olan bazı düşünürler de vardı. Bu iki sebep bilimsel yaklaşımın İslam dünyasında rağbet görmesini izah etmektedir.¹⁷²

Çağımızda bu eğilime ilgi duyan pek çok düşünür vardır. *el-Cevâhir* adlı eserin müellifi Tantâvî Cevherî (öl. 1940), *Keşfü'l-esrâri'n-nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye* eserinin müellifi Muhammed bin Ahmed el-İskenderânî, Gazi Ahmed Muhtar, Abdurrahman el-Kevâkib, Bediüzzaman Said-i Nursî, Abdürrezzak Nevfel bu düşünürlerin önde gelenleridir. Bilimsel yaklaşımın ülkemizdeki temsilcisi Gazi Ahmed Muhtar Paşa (1918), astronomi ile ilgili yüze yakın ayeti toplayarak, ayetleri muasır ilimlerle tefsir etmiştir.¹⁷³ Elmalılı Hamdi Yazır, Süleyman Ateş, Celal Yıldırım ve Bayraktar Bayraklı gibi isimler de bilimsel yaklaşıma yazılarında yer veren düşünürler olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷⁴

¹⁶⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 742.

¹⁶⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 744.

¹⁷⁰ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 239.

¹⁷¹ Abdurrahman Ateş, "Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II 4* (2002), 117.

¹⁷² Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 93-94.

¹⁷³ Fethi Ahmet Polat, *Tefsir Usulü ve Tarihi (Ders Notları)* (Konya: Ünlem, 2010), 199.

¹⁷⁴ Aykut Kaya, "Bilimsel Tefsir Ekolü", *Çağdaş Tefsir Ekolleri*, ed. Aykut Kaya, *Çağdaş Tefsir Ekolleri*, (İstanbul, 2023) 111.

1.2.5 Selefi Yaklaşım

Terim olarak ilim ve fazilet açısından Müslümanların önderleri sayılan ashâb ve tâbiîn için kullanılan “selef” sözlükte “önce gelmek, geçmek, geçmişte kalmak” anlamına gelmektedir.¹⁷⁵ Selef (sülûf) kelimesinden gelen selefiyye ise geçmiş insanlar, soy, fazilet ve ilim bağlamında önce gelip geçenler anlamına gelmektedir.¹⁷⁶

Kur'an'ın emirlerinin anlaşılması için kullanılan yöntemlerden biri olan selefi yaklaşım; özellikle itikadi konularda İslam'ın ilk dönemlerinde anlaşıldığı şekliyle Kur'an ve sünnetin lafzına bağlı olan ve sonraki dönemlerde ortaya çıkmış farklı anlayışları kabul etmeyen, selefin anlayışının yaşanması gerektiğini savunan bir ekoldür.¹⁷⁷

İslam medeniyetinin ilk dönemlerinden itibaren toplumsal ve kültürel yapıda hızlı değişimler meydana gelmiştir. Bu değişime karşı dini koruma altına alma amacıyla peygamberden ve ashtan gelen her rivayeti önceleyen, nasları lafzî/literal düzeyde anlayan, te'vil ve tefsiri geri plana iten, dinî geleneği değişmez kabul eden ashâbü'l-hadîs ekolü ortaya çıkmıştır. Ashâbü'l-hadîs olarak isimlendirilen selefi gruba göre, dinin varlığı ve ikamesi âsârî/rivayetleri yazan ashâbü'l-hadîs sayesinde. Bu anlayışla, selefin uygulamaları değişmez kabul edilmiş, tüm zaman ve mekân tek bir zaman ve mekân mesabesine indirgenmiş; karşılaşılan diğer kültür ve zihniyetlere karşı itiraz edilemeyen bir otorite haline getirilmiştir.¹⁷⁸

Selefiyye'ye göre naslarda dine ait sahih olan bütün inanç ve ibadet meseleleri yer almaktadır. Allah, itikadi hükümleri bildirdiği vahiyle beraber, onları ispat edecek ve destekleyecek aklî istidlâlleri de naslarda bildirmiştir. Dolayısıyla bunları anlama çabası dışında başka deliller aramaya ihtiyaç yoktur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok İslam düşünürü, dünya üzerinde Müslümanların geri düşmesinin sebebi olarak dine çeşitli hurafe ve yanlış anlayışların girmesini göstermiştir. Bu durumdan kurtulmak adına Kur'an ve sünnete yeniden dönmeyi savunmuştur. Böylece ilk dönem anlayışların, anlamların yerini fıkıhçıların, kelimcilerin ve müfessirlerin görüşleri almıştır. Bu görüş, modernizm başlığı altında incelenmiş olmasına rağmen modern selefilik olarak da isimlendirilmiştir. Bu

¹⁷⁵ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Cıra Yayınları, 2012), 507.

¹⁷⁶ M.Sait Özervarlı, “Selefiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/399-402.

¹⁷⁷ Sadık Seymen, “Selefi Tefsir Ekolü”, *Çağdaş Tefsir Ekolleri*, ed. Aykut Kaya, *Çağdaş Tefsir Ekolleri*, (İstanbul, 2023), 141.

¹⁷⁸ Kadir Eser, *Ashâbü'l-Hadis'ten Günümüze Selefi Tefsir Geleneğinin Oluşumu* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 7.

düşünceler İbn Teymiyye tarafından savunulan bazı görüşlerle örtüştüğü için ıslahatçı âlimler de selefilikle de ilişkilendirilmiştir.¹⁷⁹

Selefiyye'nin en belirgin özelliği, inanç esasları konusunda naslarda geçen esasları olduğu kabul etmektir. Allah'ın eli/yed, vech, istiva gibi sadece rivayet vasıtasıyla bilinebilecek durumları te'vil etmeden, akli çıkarımlarda bulunmadan inanmaktır. Selefiyye'nin prensipleri tasdik, takdis, aczi itiraf, sükût, marifet ehline teslim olmak ve keff şeklinde açıklanmıştır. Vahhabiyye, günümüzde varlığını devam ettiren selefi düşünce yapısı olarak örnek verilebilir.¹⁸⁰

1.2.6 Kronolojik Yaklaşım

Kur'an'ın anlaşılması için kullanılan yaklaşımlardan biri de kronolojik yaklaşımdır. İçerisinde tedrici düşünceyi barındıran kronolojik yaklaşım, Kur'an'ın nüzul sırasına göre tefsir edilmesi yöntemini benimsemiştir. Böylece Kur'an'a yönelik bazı çağdaş eleştirilere cevap aranmış, vahyin modern dünyada etkin olması hedeflenmiştir. Kur'an'ın nüzul sırasına göre tertip edilmesi ve buna göre tefsirinin yapılması, her ayet ya da ayet grubu için bir sebep bulmayı ve onu somutlaştırma uğraşısını gerekli kılmıştır.¹⁸¹

Kur'an'ın nüzul sırasına göre tefsirinin ilk olarak sahabe döneminde fiilen yapıldığı söylenebilir.¹⁸² Ancak ilmi anlamda kronolojik bir yorum/tefsir çalışması ilk olarak Muhammed İzzet Derveze (öl. 1984) tarafından hazırlanmıştır. Kronolojik yaklaşımın ayetlerin nüzul dönemini iyi tahlil ederek Kur'an vahyini günümüze taşıma hedefi, Fazlur Rahman'ın tarihselci yaklaşımda kullandığı ikili metoduyla karıştırılabilmektedir. Ancak kronolojik tefsirlerin alt yapısında tarihselci anlayış yoktur. Kronolojik yaklaşımda vahyin insan tarafından yaşanmasını kolaylaştıran tedricilik esas alınmıştır. Vahyin insan tarafından kolay yaşanabilmesi, insanın şartlarına göre değişmektedir. Tedricilik de bu şartları göz önünde bulundurarak vahyi ön plana çıkarmak amacıyla vurgulanmıştır.¹⁸³

¹⁷⁹ Özervarlı, "Selefiyye", 36/399-402.

¹⁸⁰ Sadık Seymen, "Selefi Tefsir Ekolü", *Çağdaş Tefsir Ekolleri*, ed. Aykut Kaya, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023), 152-153.

¹⁸¹ Hikmet Koçyiğit, "Kur'an'ın Nüzul Sırasına Göre Tefsir Edilmesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi* 12/23 (2013), 184.

¹⁸² Mesut Okumuş, "Kur'an-ı Kerim'in Kronolojik Okunuşunun Muhasebesi", *İslami İlimler Dergisi Yayınları*, (2007), 92-93.

¹⁸³ Nisa Derya Demir, "Kronolojik Tefsir Ekolü", *Çağdaş Tefsir Ekolleri*, ed. Aykut Kaya, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023), 178-192.

1.2.7 Edebî/Beyânî Yaklaşım

Kur'an-ı Kerim'in edebî üslup olarak mucize bir kitap olduğunu ve bu özelliğinin kendisini dinleyenleri hidayete ulaştırabileceğini savunan yaklaşıma edebî/beyânî yaklaşım denilmektedir. Önceki dönemlerde Kur'an'ın edebî yönü icaz açısından açıklanmıştır. Ancak günümüzde yapılan bu tür çalışmalarda amaç yalnızca mucize kelamın ispatı olmamış aynı zamanda bu üslupla toplumun ıslahı arzu edilmiştir. Bu yaklaşımla ıslah düşüncesini savunan Emin el-Hûlî'nin edebî yaklaşımla ilgili görüşleri, eşi Âişe Abdurrahman tarafından hazırlanan bir eserde dile aktarılmıştır. Eserde yer alan bilgilere göre tefsir yapılırken bazı aşamalar takip edilmelidir. Öncelikle aynı konuyu içeren farklı surelerdeki ayetler bir araya getirilmelidir. Böylece anlam bütünlüğü sağlanmış olacaktır. Ardından aynı konuya ait ayetler nüzul sırasına göre tertip edilecek ve tefsiri kolaylaşacaktır. Daha sonra tertip edilen ayetler incelenecek ve Kur'an'ın ifadesindeki maksada ulaşılması sağlanacaktır. Maksada ulaşılırken siyak ve sibak göz önünde bulundurulacaktır.¹⁸⁴

1.2.8 Tematik Yaklaşım

Kur'an'da işlenen konulardan herhangi birine dair ayetleri, bütüncül bir bakış açısıyla göz önünde bulundurarak Kur'an'ın o konudaki görüşünü ortaya koymaya çalışan yaklaşıma *tematik/konulu yaklaşım* denilmektedir.¹⁸⁵

Günümüzde yazılan “Kur'an'da İnsan/Tarih/Kadın/Ahlak” gibi başlıklara sahip eserler tematik yaklaşımla hazırlanmış eserlerdir. Edebî yaklaşımın bir bölümü olarak da izah edilmiştir. Toplumların yenilenen ihtiyaçları, yeni fikirlerin, farklı bakış açılarının sağlıklı çözümlerin elde edilmesini gerekli kılmıştır. Bu da beraberinde vahyin en yaşanılabilir manasına ulaşmayı gerektirmiştir.¹⁸⁶

1.2.9 Psikolojik Yaklaşım

Kur'an-ı Kerim'de insan ve insanın özelliklerini konu alan ayetleri psikoloji biliminin verileriyle anlama ve yorumlamaya çalışan tefsir yaklaşımına “psikolojik yaklaşım” denilmektedir.¹⁸⁷

İnsanın duygu, düşünce ve davranışlarıyla ilgili ayetleri doğrudan konu edinerek

¹⁸⁴ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 114-120.

¹⁸⁵ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 127-140.

¹⁸⁶ Muhsin Demirci, *Günümüz Tefsir Problemleri* (İstanbul: İFAV, 2021), 88.

¹⁸⁷ Ali Ayten, *Psikoloji ve Din: Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2021), 11.

yorumlamayı hedefleyen, ayetlerdeki genel prensiplerin insanlara öğretilmesinde takip edilen psikolojik süreçleri ortaya koymayı amaçlayan, Kur'an'ın öngördüğü itikadi ve ameli bütün ilkelerin insan psikolojisiyle uyumlu olduğunu göstermeye çalışan bir yaklaşımdır.¹⁸⁸

¹⁸⁸ Merve Saçlı, “Psikolojik Tefsir Ekolü”, *Çağdaş Tefsir Ekolleri*, ed. Aykut Kaya, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023), 383.

İKİNCİ BÖLÜM

HÜSEYİN ATAY'IN KUR'AN YAKLAŞIMI

İnsan kendisi dışındaki varlık ve düşüncelere yaklaşımını aklıyla belirlemektedir. Bu belirlemeler için de çıkış noktası olarak benimsediği tanrı, din, gelenek, kutsal veya kutsal olmayan, ibadet ve hukuk gibi kavramları işaretler ve işaretlediği kavramlardan yola çıkarak başka kavramların tanımlarını, dolayısıyla bu kavramların desteklediği düşünce sistemlerini açıklar.¹⁸⁹ İkinci bölümde ele alınan çağdaş Kur'an yaklaşımları bu doğrultuda hazırlanmıştır. Dünya üzerinde kendini ispat etmiş İslam düşünce sisteminde de bu kavramlar İslam bilginleri tarafından izah edilmiş böylece İslam düşünce sisteminin çerçevesi çizilmiştir. Hüseyin Atay da bir İslam bilgini olarak kendi yaklaşımlarını bazı çıkış noktası kavramlara göre açıklamıştır. Bu bölümde Atay'ın Kur'an'a yaklaşımında göz önünde bulundurduğu bazı temel kavramlar ve ulumü'l-Kur'an içerisinde değerlendirilen ilimlere hangi anlamları yüklediği ele alınacaktır. Böylece Kur'an'ı anlama usulü ve çağdaş tefsir problemlerine bakışı belirlenmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda Atay'ın Kur'an'ı anlama yöntemini üç ana başlıkta incelemek mümkündür.

2.1. Temel Kavramlar

Kendini Müslüman olarak tanımlayan ve bunun gerektirdiği inancın mahiyetini içselleştirmek isteyen, görevlerinin sınırlarını belirlemeye çalışan her insanın zihninde sağlamlaştırması gereken temel kavramlar din, sünnet ve hadistir. Zira inanan bir bireyin dinin ne olduğuna dair cevap verebilmesi, beraberinde ilahi mesajı taşıyan bir peygamberin hayat çizgisini ne ölçüde takip edeceğini belirlemektedir. Dolayısıyla bu başlık altında ele alınacak kavramlar din, sünnet ve hadis kavramları olacaktır. Bu çerçevede Atay'ın ilgili kavramları nasıl anladığı ve tanımladığı konusuna değinilecektir.

¹⁸⁹ Bk. Furat Akdemir, "Allah-İnsan İletişiminin Mahiyeti Üzerine Bir Değerlendirme", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2016), 509-540.

2.1.1. Din

Düşünmek ve inanmak insanın tabiatında olan iki önemli melekedir. Bu önemli melekelerin tezahürü olarak ise “din” fenomeni karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁰

Râgıb el-İsfahânî'ye göre din, d-y-n kökünden gelen ve borç anlamında kullanılan bir kelimedir. O, dini borç kavramı üzerinden açıklayarak “itaat ve cezaya karşılık” olarak tanımlamıştır. Ayrıca itaat etmek manasından hareketle din, şeriatla eş anlamlı olarak zikredilmiştir.¹⁹¹ Kaynaklarda zikredildiği üzere din; ceza/mükafat, itaat/isyan, adet/durum, hesap, hüküm, mülk, ferman, takva, ibadet, millet, tevhit gibi anlamlarda da kullanılmaktadır. Din kelimesi ve türevleri¹⁹² gerek yalın gerekse terkip olarak Kur'an'da doksan beş defa geçmektedir.¹⁹³

İnanma melekesinin baskın olması, buna bağlı olarak inancın gerektirdiği davranışların da çeşitlenmesi, din fenomeni hakkında tek bir tanıma ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Bununla beraber “din” kelimesinin kullanıldığı topluluklara ve içerdiği anlamlara bakıldığında bu kelimenin Arami-İbrani dilinden Arapça'ya veya Farsça *daena* kelimesiyle İranlılardan Araplara geçtiği düşünülmektedir. Bir kısım dilciler ise *örf* ve *âdet* anlamında kullanılan kelimenin köken olarak Arapça bir kelime olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca bireyselleşen bir manada karşımıza çıkan din kelimesi, İslam öncesi Türklerde *nefis bilgisi*, *nefis terbiyesi* anlamlarında *den*, *tin*, *ten*; Oğuzlarda ise *insan terbiyesinin özü* anlamında kullanılmıştır.¹⁹⁴

Kendi türünün kalabalık gruplar halinde var olmasını sağlayabilen ve bunu bilinçli şekilde devam ettirebilen insanlığın yüzyıllar boyu kendi bünyesinde şahit olduğu dünyaya bir başlangıç noktası, değişken kâinata değişmez bir malik bulma gayreti ilmi kaynaklarda yer almaktadır. Cisimlerin teşekkülünü sağlayan atomları alemin merkezine koyan mütefekkirler dahi bu kuvvenin üstünde bir kuvvet, bir zaruret ve kanunu benimsemek durumunda kalmışlardır. Decartes gibi mütefekkirler bu kuvveti yaratıcı ilah diye tanımlarken, August Comte gibi mütefekkirler de insanın yaşadığı cemiyetin nizamını sağlayan güç şeklinde benimsemiştir.¹⁹⁵

¹⁹⁰ Hüsamettin Erdem, *Problematic Olarak Din-Felsefe Münasebeti* (Konya: Hü-Er Yayınları, 1997), 21.

¹⁹¹ İsfahânî, *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 393.

¹⁹² el-Fatiha 1/4; Yûsuf 12/76; el-A'râf 7/29; et-Tevbe 9/29,36; en-Nahl 16/52; el-Kâfirûn 109/6; en-Nisâ 4/171-172; Âl-i İmrân 3/19.

¹⁹³ Fikret Karaman vd., “Din”, *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 108-109.

¹⁹⁴ Günay Tümer, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/345-349.

¹⁹⁵ Atay, *Kur'an ve Hadiste İman Esasları*, 6-7.

Bilinçli bir varlık olarak insanın, zaman ve mekanla mukayyet olmayan bir güce ihtiyaç duyması, ona itaat ve inancını hissetmesi, dini hakikatin içsel dayanağı olarak tanımlanabilir.¹⁹⁶ Bu içsel dayanak, bir gerçeklik olarak insana güven vermiş ve yol göstermiştir. Zaman ve mekânla mukayyet bir varlık olan insan için tarih çizgisinde yüce ve aşkın bir varlık olmaksızın ilerlemek mümkün olmamıştır. Atay’a göre, insanın olduğu yerde yaratıcı kabul edilen yüce varlığın yarattığı insandan beklentisi olarak tanımlanabilecek din mutlaka vardır ve olmalıdır. Buradan hareketle denilebilir ki din, insanlıkla beraber var olan bir kurumdur.¹⁹⁷

Mahiyeti itibarıyla din, bilişsel ve işlevsel olarak insanı yönlendirmektedir. Burada bir bilinç ve işlev söz konusu olduğunda ise karşımıza “din” in konusu olarak beşikten mezara kadar geçirdiği tüm süreçlerle beraber “insan” çıkmaktadır. Din, insana kâinatın varlık kaynağı vacibu’l-vücûd ve en yüce hayır olan Allah’a bağlanmaya yönelmeyi ve sonra işlerini iyi güzel nasıl yöneteceğini öğretir. Bir din bilgisi, diğer bilgiler karşısı bir bilgi türü olmayıp onlarla iç içe ve beraber yoğrulan, onlardan en çok yararlanan, onları öğretilerini kendi öğelerine katan ve onlara ruh veren, insanın her an karşı karşıya kalacağı ve hayat boyu kullanacağı bir bilgi ve kültürüdür. Dinin insanın bütün hareket ve işlerine ilim, sanat, düşünme ve ahlak olsun sürekli dinamik ve en iyiye yönelik yaptırım ve teşvik gücü olduğu unutulmamalı ve ondan yararlanılmalıdır.¹⁹⁸

Din sosyal bir gruba iyi ve doğru hedefler göstermek suretiyle grubun moral desteğini sağlayarak uyumlu, ahenkli, nazik ve toleranslı bir toplum oluşmasına yardımcı olmaktadır. Gruplar içinde yaşayan fertleri uyumlu ve nazik yapabilmek ve insanlık dışı olayları mümkün mertebe önleyebilmek için din kurumunun benimsetilmesi gerekmektedir.¹⁹⁹

İnsan topluluklarının teşkil ettiği sosyal düzenler içinde rol oynayan esas kurum dindir. Din kelimesi; boyun eğmek, itaat etmek, alçaltmak, kibrini kırmak manalarını taşımaktadır. Bu kökten “medîne” kelimesi türemiştir. Bugün “şehir” dediğimiz bu kelime eskiden “site” anlamına gelmiş olup insanların toplu olarak bulundukları yerde boyun eğdikleri bir başkanın bulunduğu yer kastedilmiştir. Aynı ana dil olan Sami diline mensup İbranca da bugün medîne, devlet manasında kullanılmaktadır. Dolayısıyla “din” den türeyen kelimelerde itaat etmek ve boyun eğmek manaları hakimdir. Aynı mana ile ilgili olarak din kelimesine ceza, mükâfat, hüküm de denilmiştir. İslam dininin ilahı olan Allah’ın “Deyyân”

¹⁹⁶ Şarkavi, *Çağdaş Dini Düşünce*, 101.

¹⁹⁷ Hüseyin Atay, *Kur’an’ın Reddettiği Dinler* (Ankara: Atay ve Atay, 1991), 9.

¹⁹⁸ Hüseyin Atay, *Kur’an’a Göre Araştırmalar II* (Ankara: Atay ve Atay, 1993), 63.

¹⁹⁹ Ayhan, *Türkiye’de Din Eğitimi*, 18.

isminin zikredilmesinden maksat da O'nun hükmetmesi, cezalandırması ve kendisine boyun eğdirmesi sebebiyledir. Din kelimesindeki boyun eğme ve itaat etme şu anlamları beraberinde getirmektedir: İnsan yaptığı hareketleri bir varlığa itaat olsun diye yapmaktadır. Dolayısıyla dini merasim ve hareketlerde insan kendinden üstün, kendi varlığını aşkın bir yüce varlığa yönelmek, ona itaat etmek ve onun emirlerine boyun eğmek şuuruna varmaktadır. Eski dönemlerde yaşamış toplumları da din duygusundan ve şuurundan yoksun addetmek mümkün olmadığına göre, insan böyle üst bir mercie ve onun emirlerine uymayı kavramış bir şekilde yaşamayı öğrenmiştir. Bu durum, sonraları hukuk kavramının ortaya çıkmasına dahi sebep olmakta ve hukukun gelişmesine kaynak teşkil etmektedir.²⁰⁰

Dinin tanımında karşılaşılan çeşitlilik, dinin mahiyeti ve doğruluğu hakkında da ortaya çıkmaktadır. Her din mensubu kendi dinini hakiki din olarak kabul etmekte ve böylece tebliğ etmektedir. Bu durumda din felsefesi sınırlarını zorlamayacak şekilde hakiki dinin vasıflarının tespit edilmesi zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Hakiki bir dinin vasıflarını Hüseyin Atay şu şekilde sıralamıştır: ²⁰¹

a. “Kâinat denen varlığın bir yaratıcısı ve başlangıcı var mıdır? Var ise bu başlangıcın veya yaratıcının mahiyeti nedir?” soruları farklı alanlarda çalışan mütefekkir ve filozofların zihnini meşgul etmiştir. Zihni melekeleri zorlayan bu sorunun cevabının verilebildiği din, insanlığın hakiki dini vasfını taşımaktadır.

b. Mensuplarına buyrulan emir ve yasaklarında yeryüzünde var olmuş ve varlığı devam etmekte olan tüm beşerî toplulukların mekâna, ırka veya cinse kayıtsız olarak taşıdığı gelenek, görenek, kural ve adetlerin yer alması, hakiki bir dinin diğer vasfıdır.

c. Her şeye hâkim ve malik, bilinçli bir varlık olan insanın davranışlarının karşılığını iyi veya kötü olma durumuna göre cezalandırma kudretine sahip bir ilahın varlığı hakiki bir dinin taşıdığı vasıftır.

Atay, ilaveten yeryüzünde mensupları bulunan dinler incelendiği taktirde yukarıda bahsi geçen üç vasfı taşıyan dinin İslam dini olduğunu ifade etmiştir.²⁰²

Hüseyin Atay'a göre İslam kelimesi, bir dinin özel adı olarak Kur'an'ın Hz. Muhammed'e inmeye başlamasından sonra kullanılmaya başlamıştır. İslam'ın kutsal kitabı olan Kur'an, yüce Allah'ın tarih boyunca vahyettiği dinlerin adının da “İslam” olduğunu vurgulamıştır.

²⁰⁰ Hallaf, *İslam Hukuk Felsefesi*, 40-41.

²⁰¹ Atay, *Kur'an ve Hadiste İman Esasları*, 6-10.

²⁰² Atay, *Kur'an ve Hadiste İman Esasları*, 10-11.

Bunun için İslam dini adını hiçbir yerden, milletten ve şahıstan almamış olup adını Allah koymuş olduğu için bütün milletlere eşit derecede ve düzeyde seslenmektedir. Böylece inanan veya inanmayan herkes doğrudan aracısız ve şartsız Kur'an'a gidip onun ne dediğini veya ne demek istediğini anlayabilmekte, öğrenebilmektedir.²⁰³ İslam'ı iyi insan projesi olarak tanımlayan²⁰⁴ Atay'ın Kur'an'a yaklaşımda sergilediği tavır, modern Kur'an yaklaşımlarından tarihselci ve ictimai yaklaşımı çağrıştırmaktadır. Ancak tarihselci yaklaşımdan farklı olarak Atay, nüzul ortamından bağımsız olan ebedî değerlerle Kur'an ayetlerinin daha doğru yorumlanacağını belirtmiştir. Çünkü ona göre Kur'an, peygamber ve onun kavminin niteliklerine bağımlı değildir. Zira Kur'an'ın tamamına bakıldığında peygamber ve onun toplumunun niteliklerinden az bir kısmının vahyin konusu olduğu görülebilir. Başka bir deyişle, peygamberin vahiy getirdiği topluluk ilahi vahyi şekillendirmemiş, bilakis o toplumu vahiy şekillendirmiştir. Buradan hareketle Hüseyin Atay'ın din anlayışının bu düşünceyi yansıttığı söylenebilir.²⁰⁵

Dini, özelde İslam'ı hayatın içinde tutmak, toplumu irşat etmek ictimai Kur'an yaklaşımının en belirgin özelliği olarak zikredilmektedir.²⁰⁶ Hüseyin Atay, bu manada ictimai yaklaşımın yöntemini sergilemiş olmakla beraber Abduh ve Efgani'nin selefi düşüncesinden uzak görüşler beyan etmiştir. Yani tarihin bir dönemin şartlarını güncelleştirme, dini yaşanılır kılmayacaktır. Bilakis zamana ve mekâna hapsetmiş olacaktır.²⁰⁷ İnananları bu durumdan kurtaracak yolun ise felsefe, kelam ve mantık olduğunu açıklamıştır.²⁰⁸

Atay, din tasnifi konusunda ise bütün dinlerin insanlara aynı şeyi mi vadettiğini sorgulamıştır. Bu dinlerin kaynakları, mahiyetleri, esasları ve amaçları hakkında ortaya attığı sorulara cevaplar aramıştır. O, Kur'an'ı esas alan biri olarak, bir din tasnifi yapar ve bu tasnifle dinleri inceler. Atay'ın dinleri tasnifi Kur'an'ın Reddettiği dinler ve Kur'an dini olmak üzere iki ana başlıktadır.²⁰⁹

Kur'an dini olarak vurguladığı İslam dininin kültürle birlikte asırlardır varlığını sürdürdüğünü belirten Atay, din ve din kültürü ayrımının inananların samimiyetleri açısından önemli olduğunu belirtmiştir. O, dini Allah katında makbul olma durumuna göre halkın dini, ulemanın dini ve Kur'an'ın dini olmak üzere tasnif etmiştir. Halkın dininin ve

²⁰³ Hüseyin Atay, "İslam'ın Dini Düşünce Tarihi Dönemleri", *Demokrasi Platformu* 1 (2005), 251.

²⁰⁴ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlamak*, 47.

²⁰⁵ Düzgün, "Hüseyin Atay", 291.

²⁰⁶ İsmail Kurt, "İctimai Tefsir Ekolü", *Çağdaş Tefsir Ekolleri*, ed. Aykut Kaya, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023), 64.

²⁰⁷ Düzgün, "Hüseyin Atay", 295.

²⁰⁸ Atay, *Dinde Reform ve Atatürk'ten Kesitler*, 26-27.

²⁰⁹ Hüseyin Atay, *Kur'an'ın Reddettiği Dinler*, (Ankara: Atay ve Atay, 1991), 39.

ulemanın dininin gelenek vasıtasıyla aktarıldığını ve bu sürecin devam ettiğini söylemiştir. Ancak, gelenek Atay’a göre bir değer ve norm kaynağı değildir. İnsanlar için yararlanılabilir bir birikim olarak değerlendirilmesi gereken olgudur. Bununla birlikte bu geleneğin belli bir tarihsel kesitte günün sorunlarını ve zihin yapısını taşımasından ötürü ayrıntılı değerlendirilmesi gerektiğini buna göre de hayat tarzı olarak benimsenebileceğini belirtmiştir.²¹⁰

2.1.2. Sünnet ve Hadis

İnsanlığın yoğun bir şekilde yaşadığı din duygusu, bir yaşam biçimi olmadığı müddetçe kalp ve ruh içerisinde kalmış olacaktır. Ancak bir yaşam biçimi haline gelen din duygusu yaratıcı katında makbul niteliği kazanacaktır. İslam dininin tebliğcisi Hz. Muhammed’in yaşam biçiminin insanın dini yaşamasına örnek teşkil ettiği Kur’an’da vurgulanmaktadır. Bu doğrultuda sünnet ve sünnetin metinleştiği kavram olan hadisi de açıklamak gerekmektedir.

Sünnet; Kur’an-ı Kerim’de de kullanıldığı üzere sözlüklerde örf ve gelenek, izlenen yol, örnek alınan uygulama, takip edilen yöntem şeklinde tanımlanmaktadır. Fıkıh, fıkıh usulü, hadis ve kelâm ilimlerinde sünnet kavramının farklı manalarda kullanılmasına rağmen tüm tanımların Hz. Muhammed’in hayatıyla ilgili olma ve nebevi çizgiyi takip etme noktasında birleştiği söylenebilir.²¹¹

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât* isimli eserinde sünnetin s-n-n kökünden türemiş olduğunu ve esas manasının bilemek şeklinde kullanıldığını ifade etmiştir. İlâveten aynı kelimenin tekil ve çoğul formunda takip edilen yol, bozulmamış ve değişmemiş olan, yasa, yönelinen çehre anlamlarında Kur’an-ı Kerim’de de kullanıldığı görülmektedir.²¹² Sözlüklerde “eski bir şeyin zıddı olan yeni şey” şeklinde tarif edilen hadis, aynı zamanda haber anlamına da gelmektedir. Bu kelimedenden türemiş haber vermek, tebliğ etmek ve nakletmek gibi formlarda da kullanılmaktadır. Hadis, genel manada Hz. Muhammed’in sözlerini tabir etmekle beraber onun davranış ve takrirlerini de ifade etmek için kullanılmıştır. Bu bakımdan kelime, aynı manada kullanılan sünnetin eş anlamlısıdır. Bazı hadis uleması hadis kelimesinin kapsamına sahabe ve tabiûndan nakledilen rivayetlerini de dahil etmişlerdir.²¹³

Yukarıdaki ifadelerde verilen anlamlarla örtüşmekle beraber Hüseyin Atay’ın eserlerinde

²¹⁰ Düzgün, “Hüseyin Atay”, 275-276.

²¹¹ Murteza Bedir, “Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/150-153.

²¹² İsfahânî, *Müfredat Kur’an Kavramları Sözlüğü*, 518-519.

²¹³ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1977), 9-10.

sünnet, geleneksel manada hüküm çıkarmak için kullanılmasından ötürü önemli değildir. Ona göre sünnet, inananlara Müslüman çizgide kalabilmenin ana fikrini vermektedir. Vahyin nesnesi olan peygamber ve kavminin rehberliği ise bir Müslüman için bağlayıcı değil, destekleyicidir.²¹⁴ Bu manada Allah, Hz. Muhammed'e, tebliğ görevini layıkıyla yerine getirmek ve gönderildiği insan toplumunu örnek alınacak bir hale getirmek için bizzat tatbikat görevi vermiştir. Atay, Hz. Muhammed'in Kuran'ı insanlara Allah'ın muradına uygun, doğru bir şekilde anlatmasını **hadis**, bunun pratik tatbikini ise **sünnet** olarak tanımlamıştır.²¹⁵

Allah, Hz. Muhammed'e itaatin bir koşul olmaksızın Kuran'da ayetlerle kayıtlı bulunduğunu ve inanan herkes için bağlayıcı bir nitelik taşıdığını ifade etmiştir. Hz. Muhammed'e isyan edilmemesi ve itaatin gerekliliğini, vermiş olduğu hükümlere tabi olmayı ve onu model almayı emreden ayetler mevcuttur. Şöyle ki:

*“Allah’a ve peygambere itaat edin.”*²¹⁶

*“Peygambere itaat eden Allah’a itaat etmiş olur.”*²¹⁷

*“Ey inananlar! Allah’a itaat edin. Peygambere ve içinizden söz sahibi olanlara itaat edin. Eğer bir nesnede ihtilaf ederseniz onu Allah’a ve elçisine götürünüz.”*²¹⁸

Hüseyin Atay'a göre bu ayetler, Allah'ın koyduğu hükümlere tabi olma hususunda, Hz. Muhammed'le aynı tarih sahnesinde yaşayan Müslümanlara, kendi peygamberlerine tabi olma gerekliliğini hatırlatmaktadır. Atay, bazı ayetlerde de bir beşer olan Hz. Muhammed'in bir peygamber olsa da yanlış yapma zaafına sahip olduğunu gösteren bazı imalar sergilenmekte olduğuna dikkat çeker. *“Eğer, bizim adımıza, ona bazı sözleri katmış olsaydı ant olsun biz onu kuvvetle yakalardık, sonra ant olsun onun şah damarını keserdik.”*²¹⁹ ayeti ile Hz. Peygamber'in potansiyel olarak kendi iradesi ile yanılabilirdiği ifade edilirken; doğru hareket edip emir ve nehiyde yanılmamasının garantisi de verilmiştir.²²⁰ Hz. Muhammed'in yanıldığı hususları düzelten ayet-i kerimeler de Kur'an-ı Kerim'de bulunmaktadır. Bu ayetlerin bulunması Kur'an'ın, tereddüt, çelişki, tutarsızlık kabilinden uzak olduğunun kanıtlarından biri olarak zikredilmektedir. Kur'an, Allah'ın sözü ve vahyi olması hasebiyle,

²¹⁴ Düzgün, “Kuran’a Dönüşte Öncü Bir İsim: Hüseyin Atay”, 64.

²¹⁵ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlamak*, 144-151.

²¹⁶ el- Âl-i İmrân; 3/32.

²¹⁷ en- Nisa; 4/80.

²¹⁸ en- Nisa; 4/59.

²¹⁹ el- Hakka; 69/44-46

²²⁰ Hallâf, *İslam Hukuk Felsefesi*, 182-183.

Hiz. Muhammed'den alındığı gibi tahrifat, eksiltme ve ilavelerden muhafaza edilmiştir. Hiz. Muhammed'in sünneti içinde bir değişime uğramadan bize ulaşan namazın beş vakit oluşu gibi fiili tevatür niteliği taşıyan birkaç hadisi mevcuttur. Bundan dolayı, ezber usulüyle rivayet edilen, Hiz. Muhammed döneminde yazılmamış hadisler, keza Kur'an gibi mutlak bir metin olarak kabul görmemiş ve hüküm çıkarmak istenildiğinde şüphenin dahil olduğu bir yaklaşım sergilenmiştir. Buna göre sünnetin bağlayıcılığını, onun Kur'an'a uygunluğu belirmemiş olmaktadır.²²¹

Sünnetin bağlayıcılığının konuşulduğu yerde sünnetin yani hadislerin Kur'an'a arz edilmesi, farklı Kur'an yaklaşımlarının benimsediği yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. İctimai, selefi, tarihselci veya modernist yaklaşımların hepsi de Kur'an'ın bugün için söyleyebildiği şeyleri anlamak için hadislere bakmış, hadisleri anlamak için de Kur'an üzerinden değerlendirme yapmıştır. Burada söz konusu yöntemin Kur'an'a modern yaklaşımlarda ortak olduğu görülmektedir.

Hiz. Muhammed'in sünnetine ve hadislerine tabi olmakla alakalı Hüseyin Atay, İbn Kayyim'in (öl. 751/1350) görüşüne başvurmuştur. İbn Kayyim sünnetin Kuran karşısındaki vaziyetini şöyle izah etmektedir:²²²

- Kur'an-ı Kerim'de var olanı teyit eder ve pekiştirir.
- Allah'ın hitabı olan Kur'an-ı Kerim'de müphem manayı açıklar ve izah eder.
- Kelam-ı ilahide olmayan, Kur'an'ın zikretmediği bir hükmü anlatır.

Bu üç vaziyet, Hiz. Muhammed'in kendi anlayışı ve akli muhakemesiyle ortaya çıkmıştır. Hiz. Muhammed'in tüm davranış ve tasarrufları sadece peygamberlik, sıfat ve salahiyeti ile yapılmış tasarruflar olarak görülemez. Onun bütün söz, fiil ve hareketlerinin vahiyle kuşatılmadığı, vahyin müdahalesinin bulunmadığı alanlarda ise içtihat olarak adlandırılan akli muhakemesi ve tecrübesiyle çözüm getirmiştir. Şeriatın nasıl elde edilmiş olduğunu ve ne olduğunu insanlara tebliğ etmesinden dolayı içtihat, İslam hukukunun kaynağı sayılarak Hiz. Muhammed'e dayanır. O hem kendisi içtihat etmiş hem de ashaba bu konuda rehberlik etmek için içtihat etmelerine cevaz değil, emir vermiştir. "İçtihat yap," "aklını kullan" emri ile insan akli, özgür bir şekilde aleni ve hüsnüniyetle teşri sürecine girmiş olduğu gibi; İslam hukukunun ebediliğini de sağlamak istemiştir.²²³ Atay, bu bağlamdan hareketle Hiz.

²²¹ Tülay Dodurga, *Hüseyin Atay'ın İçtihat Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 27.

²²² Atay, *İslam'ı Yeniden Anlamak*, 149-161.

²²³ Hallâf, *İslam Hukuk Felsefesi*, 66.

Muhammed'in, içtihadını ortaya koyduğu uygulamalarına örnek vermiştir: Çorap üzerine mesh etmek, Hz. Muhammed'in kendi içtihadı olup abdest alırken Kur'an'da ayakları yıkama emrine getirdiği bir uygulamadır. Namaz kılmayı külfet olmaktan çıkarmış kolaylaştırıcı bir çözüm sunmuştur. Diş temizliğinde misvak kullanmayı emretmesi de Hz. Peygamber'in içtihadıyla gerçekleşmiştir.²²⁴

Atay, İbn Rüşd'ün (öl. 520/1126) görüşlerine de yer vererek Hz. Muhammed'den hükümleri öğrenme yollarının üç tane olduğunu ifade etmiştir. Bunlar lafız, fiil ve tasviptir. Hüküm sahibi yaratıcının ilahi kelimasında sükût ederek geçtiği hükümleri öğrenmenin yolu, kıyas yani içtihatdır. Böyle bir ihtiyacın sürekli var olduğunun, akli delili ise şudur: Sosyal veya bireysel yaşantıda hükme ihtiyaç duyulan olayların meydana gelmesi kaçınılmazdır. Sınırsız olayların beklentisi olan hükümleri, peygamberin sınırlı sözleri, fiilleri ve takrirleri ile çözümlemeye çalışmak içtihadı zorunlu olarak gündeme getirmiştir. Bu minvalde, Hz. Muhammed'den sonraki asırlarda, fiilen içtihat kapısının kapandığı fikrini benimseyen zihinlerin yanıldığı görülmektedir. Zira içtihat kapısını açma ve kapama hakkı herhangi bir kimsede olacak ise hiç kimse peygamberin yerine bu salahiyyete haiz olmamalıdır. Alimlerin çoğuna göre, peygamber kendisinin hazır bulunduğu olaylarda bile sahabeye hüküm vermesini teklif etmiş ve hükümlerinde isabet ettikleri taktirde bire on mükafat, yanıldıkları taktirde ise tek mükafat alacaklarını buyurmuştur. Müçtehidin hata yapsa bile sevap alacağına vurgu yaparak içtihadı tavsiye etmiş ve fikir üretmede hiçbir tazyik ve menetmenin olamayacağına işaret etmiştir.²²⁵ Zira kişinin Kur'an'ı kendi birikimiyle idrak etmesi Atay için önemli bir husustur. Kur'an'ın kolaylık ilkesini tatbik etmeyi sağlayan hadisler, hüküm için kullanılmalıdır. Hadisin ehl-i hadis tarafından sahih veya zayıf olarak tasnif edilmesi bu noktada önemli olmamalıdır. Hüseyin Atay'ın her hadisi dini kültürün aktarıcısı olarak kabul görmesi nedeniyle, ihtiyaç duyulan bir rivayeti paylaşırken dikkatli davranmaması bunun bir göstergesidir.²²⁶

Atay'ın eserlerinde yer verdiği hadisler konusunda titiz davranmaması, hadise olan bu bakış açısıyla açıklanabilir. Zira esas olan dinin kolay yaşanmasıdır. Atay tam da bu noktada Kur'ancı-mealci söylemden ayrılmaktadır. Kur'ancı yaklaşımın "Kur'an bize yeter" söylemine karşın Atay, Kur'an'ı anlamaya ve yaşamaya yardımcı her ne varsa bunun değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Hadis veya kültürel bir uygulama kolaylık

²²⁴ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlamak*, 164-166.

²²⁵ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlamak*, 164-166.

²²⁶ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar IV*, 28.

ilkesini beraberinde taşıyorsa makbuldür. Kur’ancı söylemde önemsenmeyen hadis ve dini kültür, Atay’da insan ve toplum ekseninden ayrılmamayı hatırlatan unsurlar olarak görülmektedir. Tek vurguladığı husus ise bu hadis ve kültürün her dönem ve mekân için sabit olduğunu kabul etmemektir.²²⁷

Hiz. Muhammed, miladi 610 yılından 632 yılına kadar Allah’tan vahiy almıştır. Vahiy süreci onun ölümüne değin devam etmiştir. Vefatıyla birlikte vahiy süreci de tamamlanmış ve Hiz. Muhammed’in görevi sona ermiştir. Bu dönemde dinin bilgi ve uygulama kaynağı Kur’an ve akıl idi. Yani Hiz. Muhammed aldığı vahiy bilgisini kendi aklıyla anlamış ve uygulamıştır. Hakkında vahiy bulunmayan hususlarda ise hüküm ve kararlara yalnızca aklıyla ulaşmıştır. Aklının yanında en yakınında bulunan veya işinin ehli olan sahabeyle istişare etmiştir.²²⁸ Dolayısıyla Atay’a göre müstakil bir sünnet kavramından söz edilmesine gerek görülmemektedir. Bugün sünnet diye müstakil olarak tabir edilen kavram esasen Hiz. Muhammed’in akıllı ve zeki bir Müslüman olarak ulaştığı hükümlerdir denebilir. Hiz. Muhammed’in sözleri hadisler ve işleri sünnet, asırlardır Müslümanlar tarafından içtihat kaynağı olarak kullanılmıştır. Bu kaynaklarla ilgili öne sürülen örnekler aslında, dinin iki ana kaynağı olan vahiy ve akıl kullanmanın yöntemi ve bunların yorumu ve açıklamasıdır. Bunlar zamana, mekâna, bireye ve topluma göre değişir. Atay bu hususta Hiz. Muhammed’in örnek olmasının, onun yaptığının aynısını tekrarlamak veya taklit etmek anlamında olmadığını, bilakis insanların yararlarını gözeterek örnekler ürettiğini hatırlatmıştır.²²⁹ Buna göre Atay’ın sünnete yaklaşımında selefi düşünceden uzak olduğu, bununla beraber modern yaklaşımın içerisinde zikredilen tarihselci ve ictimai yaklaşıma uygun fikirler aktardığı söylenebilir. Kullandığı argümanlar itibariyle kitaplarında hadislerle çok yer vermemesi, verdiği hadislerin kaynaklarına atıfta bulunmaması gibi durumlar, Atay’ın sünnet ve hadis konusunda klasik yaklaşımdan farklı olduğunu göstermektedir.

2.2. Kur’an İlimleri

Temel Kavramlar başlığı altında açıklanan din, hadis ve sünnet kavramları genel bir İslam çerçevesi çizecek şekilde bir önceki başlıkta ele alınmıştır. Hüseyin Atay’ın Kur’an’ı anlama tasavvuru hakkında bilgi sahibi olmak adına ulûmu’l Kur’an dediğimiz vahiy, nesih ve esbâb-ı nüzûl kavramları da bu bölümde incelenecektir. Vahyin, neshin ve esbâb-ı nüzûlün sözcük olarak ne anlama geldikleri, sözcük anlamından hareketle de terim anlamlarının ne

²²⁷ Hüseyin Atay, “Kur’an ve Hadis Yorumlaması”, *Bilgi ve Hikmet Dergisi* 8 (Güz 1994), 141.

²²⁸ Atay, *Türkiye AB İlişkileri ve Türk Demokrasisinin Gelişim Süreci*, 251.

²²⁹ Hüseyin Atay, “Dinde Reform”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2002), 6.

olduğunu tespit etmek Atay'ın Kur'an tasavvurları hakkında bilgi verecektir.

2.1.2. Vahiy

Yaratılışın ilahi kaynaklı olduğunun ispatıyla meşgul olan Kelam alimlerine göre bilgi kaynakları üç çeşittir: Havass-ı selime, haber-i sadık ve akl-ı selim. Bu bilgi kaynaklarından haber-i sadık dediğimiz vahiy, diğer iki bilgi kaynağından farklı olarak seçilmiş olan bazı insanların aktardıkları bilgileri içermektedir. Yaratıcının kendi seçtiği kişiler vasıtasıyla aktardığı her haberin doğru olup olmadığı tarih boyunca peygamberlerin mücadelelerinin sebebi olmuştur.²³⁰ Peygamber olduğunu ve yaratıcıdan görünen ve görünmeyen alemler hakkında bilgi aldığını söyleyen kişiler, mücadelelerini ömürlerinin bitmesiyle sona erdirmiştir. Ancak kendilerinden kalan ilahi haberlere inanan kişiler bu haberleri başkalarına aktarmaya devam etmişlerdir. Neticede bugün dünya üzerinde pek çok vahiy kaynaklı bilgi varlığını sürdürmektedir. Bugün ilim dünyasında din ve dinin kaynakları hakkında yapılan tartışmaların temelinde ilahi haberlerin geçerliliğinin ne olduğu yatmaktadır. Bu doğrultuda Hüseyin Atay'ın Kur'an tasavvuru, öncelikle vahiy kavramına hangi anlamları yüklediğiyle doğrudan ilgilidir.²³¹

“Vahâ” fiilinin masdarı olan vahiy; gizli ve süratli bir şekilde bildirmek²³², ilham etmek, ima ve işaret etmek, fısıldamak, emretmek, telkin etmek, yazmak, vesvese vermek, içgüdü gibi sözlük anlamlarını içermektedir. Buna göre vahiy bir varlıktan başka bir varlığa bir şeylerin iletilmesi anlamında kullanılmaktadır.²³³ Sözlükte gizlice söyleme, işaret ve ilham etmenin de karşılığı olarak zikredilen vahiy (vahy) terim olarak “Allah'ın bir emri, bir hükmü veya bilgiyi peygamberine gizli olarak bildirmesi” demektir.²³⁴

Vahiy; genel anlamda tüm varlıklara, özel anlamda ise yalnızca peygamberlere iletilmiştir. İki farklı alana aktarılan vahyin bağlayıcılığı ve zorunluluğu arasında bir fark olduğu ise akıl çerçevesinde anlaşılabilir bir husustur. Genel anlamda vahiy, yaratıcının kainattaki varlıklara hareket tarzlarını bildirmesidir. Özel anlamda ise akıl sahibi olan ve kendine ruh verilen insanlara yaratıcının ilahi emirlerini, yasaklarını, haberlerini vasıtalı veya vasıtasız gizli ve süratli bir yolla peygamberlerine iletmesidir.²³⁵

²³⁰ Atay, *Cehaletin Tahsili*, 212.

²³¹ Atay, *Cehaletin Tahsili*, 212.

²³² İsfahânî, *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 1140.

²³³ Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2010), 18-19.

²³⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Vahiy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/440.

²³⁵ Muhsin Demirci, *Vahiy Gerçeği* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 30.

Yüce Allah insana iki ilim kaynağı vermiştir: Akıl ve vahiydir. Akıl, her insanda her zaman ve her yerde beraberdir ve doğuştan kendisine verilmiştir. Bununla birlikte insan, çevresinin, toplumun ve öğretim gibi unsurların etkisiyle aklını kullanmamak ve çalıştıramamakla malul olmuştur. Nadir düşünürler bu olumsuzluktan kurtulmayı başarmışlardır. Allah, tarihin bazı noktalarında toplumların kendi üyeleri içinden bazı insanlara vahiy göndererek insanı akla uymaya davet etmiş ve onu destekleyen bazı esas bilgiler ve ilkeler vermiştir. Bu suretle insanları eşit bir insanlık düzeyinde tutmayı amaçlamıştır. Bu manada vahiy ürünü olan kutsal kitapların emirleri ve akıl, birbirinin tamamlayıcısı olan iki kaynaktır.²³⁶

Hüseyin Atay'a göre insanoğlu, aklına ve vahye teslim olmayıp yaratılışında mevcut olan diğer güçlerin isteğine, niyet ve iradesine kendini kaptırmakla, fiillerinin bütün sorumluluğunu akıl ve vahiy dışındaki güçlere yüklemiş olur. Aynı zamanda o, vahyi iyi niyetine göre anlamaya gayret ederse doğru yolda olur, böylece bu dünyada ve öteki dünyada kurtuluşa erer. Şayet vahyi iyi niyetine rağmen yanlış anlarsa hemen yanlışını düzeltmeye gitmeli ve yanlışta ısrar etmemelidir. Böylece yaratıcının affetmesine muhatap olur. İnsan doğru ve yanlış anlama ihtimallerinden ötürü kendini, davranışlarını ve verdiği hükümleri kontrol etmelidir. Atay'a göre insanın vahye dayanarak verdiği hüküm nasıl dini bir hükümse akla dayanarak verdiği hüküm de dini vasıf taşımaktadır. Hüküm verirken akıl ve vahiy tutarlılığına dikkat edilmesi gerekmektedir. Akıl bir şeye ya zorunlu olma hükmü verir ya da olamaz hükmü verir. İki mantık ilkesinin yanında üçüncü hal vardır: olabilir hükmü. Bir şeyin zorunlu olması veya olmaması halinin dışında bulunması şartı "olabilir" hükmünü izah etmektedir.²³⁷

Atay, akla sorunların çözümüne götüren yol anlamını vermiştir. Böylece akıl, yazılı veya sözlü olmayan şariat olarak içtihat ameliyesi neticesinde tezahür etmiştir. Atay'ın Kur'an karşısında akla yüklediği iki ameliye, anlama ve hüküm vermedir.²³⁸ Akla yüklenen 'anlama' ameliyesi, ittifakla kabul edilmiş ancak aklın tek başına hüküm verme ameliyesine karşı çıkmıştır. Burada Kur'an'ın sözlük anlamının benimsenmiş olması etkili olmuştur. Atay, aklın sadece bilgi yüklenen bir meleke olduğunu kabul etmenin insanı lafızcı yaklaşımdan öteye götürmeyeceğini belirtmiştir. Halbuki Allah, Kur'an'la insanın aklına hüküm yetkisi vermiş ve bu hükmün uygulanmasına teşvik etmiştir.²³⁹

Atay'a göre akla hür şekilde çalışma ortamı vermeyen insanlar mantık ilkelerinden

²³⁶ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlamak*, 77-80.

²³⁷ Atay, *Ben (Akıl ve Kur'an Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni)*, 55-60.

²³⁸ Atçeken, *Hüseyin Atay'ın Dine Yaklaşımı*, 85.

²³⁹ Nas, *Kur'an'a Dair Yeni Yaklaşımlar: Hüseyin Atay Örneği*, 15.

uzaklaşarak ilahi emirden sapar, yanlışlıklar ve bağnazlıklardan, hurafelerden oluşan bir dini yaşarlar. Düşünce yapısında ortaya çıkan bu olumsuz nitelikler, insanın değişken ve çeşitli çıkarları ile dış etkenlerden dolayı ortaya çıkmaktadır. Genelde ilahi kitaplar özelde Kur'an-ı Kerim, bahsi geçen hususta aklın zorunlu dediği şeyleri pekiştirmekte, aklın olamaz dediği şeyleri olumsuzlamaktadır. Aklın olabilir niteliği verdiği şeyler hakkında da akla öneriler sunarak fikirler aracılığıyla inancı şekillendirmektedir. Örneğin; Akıl Allah'ın birliğini zorunlu olarak bulmakta, Allah'ın oğlu ve karısı olmasını olamaz kabul etmekte ve gözle görülmese de Allah'a belli bir şekilde dua etmeyi olabilir kabul etmektedir. Hüseyin Atay'a göre İslam dünyasının tarih boyunca ortaya çıkmış ve çıkmaya devam eden sorunlarının esası, aklın üç ilkesini karıştırmaktan kaynaklanmaktadır. Zorunlu olanı olamaz, olamaz olanı zorunlu ve olabilir olanı da zorunluya veya olmaza çevirmek ilahi emir ve yasakların vasıflarını dolayısıyla hükmünü değiştirmektir. Allah'ın insan için tasarladığı alem içinde uymasını istediği mantık kurallarının başka yetkin insanlar tarafından değiştirilmesi, dine beşerî müdahalenin ilk adımı olmaktadır. Böylece ilahi hüküm ve beşerî hüküm arasında tercih yapmak ikileminde kalan insan beşerî hükme boyun eğmektedir.²⁴⁰ Onun kullandığı yöntemde Kur'an ana kaynaktır. Bu yüzden Kur'an'da izahı olan bir hükümle ilgili hadise gitmeye gerek yoktur. Peygamberden sonra Kur'an'da yer alan hükümler yorumlanmış, yorumlandıktan sonra bu yanlış yorumlar hadis olarak kabul görmüştür. Uydurma rivayetler kapsamına aldığı bu tür rivayetlere karşı olumsuz tavır alan Atay, hadislere Kur'an'ın müsaade ettiği ölçüde gittiğini Kur'an'a Göre Araştırmalar-IV kitabında dile getirmiştir.²⁴¹ Ayetleri anlamamanın şartları gereği her kişinin kendi anlayışı olduğunu doğal kabul ederek hadis olan rivayetlerdense kişinin kendi Kur'an anlayışını öncelemesini vurgulamıştır. Kur'an'daki bir hükme dair netleşmeyen durumla ilgili ayetin muhtemel anlamlarını taşıyan herhangi bir hadis aktarılmışsa Kur'an'ın kolaylık ilkesi gereği o hadis kabul edilebilir düşüncesindedir. Hadisin zayıf olması bu gerçeği değiştirmemektedir. Çünkü söz konusu hadis dinin yaşam alanı olan kültürden beslenerek aktarılmıştır. Dolayısıyla isabet etme durumu vardır.²⁴² Hadislere yaklaşımının geleneksel anlayışa zıt bir durumda olduğu netleşen Hüseyin Atay'ın Kur'an'ı tercüme yoluyla öğrenme hakkında da görüşleri vardır. Ona göre Kur'an'ın esas metni asırlardır mütevatir olarak aktarılmıştır. Mütevatir metnin varlığı, tercüme yoluyla Kur'an'ın anlaşılmasını sağlamakla beraber onun Tevrat veya İncil gibi tahrif edilmesine sebep olamaz. Her mütercim, ayrı ayrı Kur'an yorumu demektir. Dili

²⁴⁰ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlamak*, 77-80.

²⁴¹ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar IV*, 26-27.

²⁴² Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar IV*, 28.

bilen bir insanın idrakine açılan ayetlerin manası aktarılabilir ve okunabilir. Bunlardan biri veya birkaçı benimsenebilir. Atay’a göre bu asla Kur’an’a veya dine zarar veremez. Dikkat edilecek husus, ayetin orijinal metninin tercümeyle beraber sunulmasıdır. Ayetteki kelime ve terkiplerin muhtemel anlamları konusunda zihni çaba sarf eden bir kişi doğru yolu bulacaktır. Tabii ne dediğine göre tercüme eden ne demek istediğini de ayrıca anlatmalı ki Kur’an ayeti sabit bir manaya hapsolmasın. Kur’an’a gazete okuru gibi yaklaşmayı uygun görmeyen Atay, Kur’an’daki ifadelerin dil felsefesine hâkim olmayı, belagat ve semantik incelemeleri yapabilecek ilme sahip olmayı Kur’an’ı anlamının yolu olarak zikretmiştir.²⁴³

2.2.2. Esbâb-ı Nüzûl

“Nüzûl sebepleri” anlamına gelen bu tabir, Hz. Peygamber’in risâlet döneminde vuku bulan ve Kur’an’ın bir veya birkaç ayetinin yahut bir suresinin inmesine yol açan olayı, durumu ya da soruyu ifade etmek üzere kullanılır.²⁴⁴

Yaratılan her şeyin varlığını bir sebebe bağlayan Allah, yaratılıştaki bazı sebepleri bildirmiş, bazı sebepleri ise insanın keşfetmesi için bırakmıştır. Allah tarafından indirilen her ayetin de bir sebebi var olmakla beraber bazı ayetlerin sebepleri hakkında malumatımız vardır. Beş yüz kadar ayetin hangi olaylar ve olgular üzerine nüzul ettiği rivayetlerle günümüze kadar ulaşmıştır. Hz. Muhammed’e bir soru sorulması veya İslam toplumunda cereyan eden bir olay üzerine birkaç ayetin veya bir surenin indirilmesine sebep olan şeye esbab-ı nüzul veya sebeb-i nüzul denmektedir.²⁴⁵

“N-z-l” fiilinden türetilmiş olan nüzul kavramı sözlükte hulul ve yerleşme anlamlarına gelmektedir. Kelimenin esas anlamı *yüksek bir yerden aşağıya düşmektir*. İlahi vahyin nüzulünü “indirme” şeklinde anlamak yerine ilahi bir lütuf olarak anlamak doğru olacaktır. Zira vahiy, metafizik bir olgu olarak somut bir nesne gibi indirilmemiştir. Allah’ın insana hitap etmesi, ona doğru yolu göstermek üzere bir peygambere mesajını iletmesi ilahi bir lütuf ve tenezzüldür. Kur’an- Kerim ayetlerinde “nüzul” kelimesi geçtiği yerlerde daha çok “lütuf” anlamında kullanılması bahsi geçen anlamı desteklemektedir. Demirin, elbiselerin, hayvanların ve sekinetin inzali lütuf manasında kullanılmaktadır.²⁴⁶

Esbab-ı nüzul ifadesi, Hz. Muhammed’e vahyin inzalinin bazı aşamalarında yaşanmış

²⁴³ Atay, *Kur’an’a Göre Araştırmalar IV*, 28-30.

²⁴⁴ Muhsin Demirci, “Esbab-ı Nüzul”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/360.

²⁴⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 111.

²⁴⁶ Muhammed Coşkun, *Kur’an Yorumunda Siret- Nüzul İlişkisi* (İstanbul: Fikir Yayıncılık, 2014), 33. Ayrıca bk. el-Hadîd 57/25, el-A’raf 7/26, ez-Zümer 39/6, et-Tevbe 9/26.

olayların kayıtları olarak nakledilen rivayetlerdir. Doğru bir ifadeyle bu kavram vahyin inzaline sebep teşkil eden olayları değil, inzal esnasında vahye muhatap olan toplumun içerisinde bulunduğu durumu açıklamaktadır.²⁴⁷

Hüseyin Atay, esbab-ı nüzulü olgu olarak görmemiş, ebedi değerlerin toplandığı bir kitabı bu olguların sınırlı çerçevesi içinde mütalaa etmemiştir. Ona göre esbab-ı nüzulü öncelemek ayetleri tarihin bir noktasında boğmak demektir. Oysa hem vahiy hem de vahye muhatap olan insan, bu tarihselliği aşan unsurlar ve yetilerle muttasıftır. Vahyin içinde olgulara bağlı ve bağımlı olmayan bu unsurlar evrensel ilkelerdir. Bu evrensel ilkeleri, evrensel olarak benimseyen ve tarihin bir anına hapsedmeyen, geçmişten şimdiye taşıyan insanın tarih üstü unsuru ise aklıdır. Vahiy ve akıl arasındaki bağ vahyin evrensel ilkelerinin anlaşılabilme ve uygulanabilmesinin zeminini oluşturmaktadır.²⁴⁸

Atay'a göre Kur'an ayetleri indirildikleri bağlamdan bağımsız bir şekilde ele alınmalı ve yorumlanmalıdır. Kur'an, peygamber ve onun toplumunun yapısını muhatap almış olmakla beraber ana fikir açısından hiçbir kültür ve milletin onaylayıcısı veya aktarıcısı değildir. Kur'an'ın muhatabı olan toplumun sorunlarının hepsinin bu kitapta yer almaması, bunun bir göstergesidir.²⁴⁹

Kur'an'da yer alan bütün mefhumların, olayların, emirlerin, niteliklerin sadece Arap toplumunun sahip olduğu şeyler olmadığı bir gerçektir. Aksini söylemek Atay'a göre gerçeğe aykırı bir söylem olacaktır. Kur'an'ın evrensel nitelikte olup zamanlara ve mekanlara tek bir metinde hitap ettiği, inananlar tarafından kabul edilmiş bir durumdur. Bu genel kabule rağmen Kur'an, tek bir topluluğa yani sınırlı bir zaman ve mekân çerçevesine hitap mı etmektedir, yoksa nüzul toplumunun sonrasında yaşayan bütün insan topluluklarının gerçekliklerini de kendinde toplayan bir niteliğe mi sahiptir? Kur'an'ın yalnızca muhatap kitlenin özelliklerini, mefhumlarını içeriyor olması demek aynı zamanda cahiliye toplumunun bütün insan ve toplum gerçekliklerini taşıdığını kabul etmektir. Oysa Kur'an tarihselci bakışa sıkıştırılacak, çerçevesi dar bir metin değildir.²⁵⁰

Bu anlamda Atay, Kur'an'ın ayetleri gerçek manada anlaşılacak isteniyorsa tarihi bilgiler referans olmamalıdır. Çünkü Kur'an herhangi bir peygamberin veya topluluğun mahiyetine yönelik indirilmemiştir. Ona göre vahyin inzali gerçekleşene kadar peygamber de bu duruma

²⁴⁷ Coşkun, *Kur'an Yorumunda Siret- Nüzul İlişkisi*, 34.

²⁴⁸ Düzgün, "Kuran'a Dönüşte Öncü Bir İsim: Hüseyin Atay", 59.

²⁴⁹ Düzgün, "Hüseyin Atay", 291.

²⁵⁰ Düzgün, "Kuran'a Dönüşte Öncü Bir İsim: Hüseyin Atay", 60.

hazır hale getirilecek bir süreç geçirmemiştir. Bu neticeyi, Kur'an ayetleri içerisinde Hz. Muhammed'in hayatının önemli aşamalarının yer almamasından çıkarabiliriz. Ayrıca vahiy ile beraber pek çok Arap geleneği yok sayılmış ve ilga edilmiştir. Kur'an'da yer alan geleneksel durumlar ise mümkün mertebe evrensel bir nitelikte aktarılmıştır. Kur'an'ı sebepsiz ve dolaysız anlamak isteyen bir zihin, ihtiyaç duyduğu bilgiye saf bir niyetle ulaşabilir. Geleneksel Kur'an yaklaşımlarında ihtiyaç duyulan tarihi veriler ve sosyal bilgiler, belirtilenin aksine doğru bilgiye ulaşmaya çalışan aklın önünde bir engel olarak durmaktadır. Atay'a göre inanan bir kimseye Kur'an'ı anlamaya engel olan fazla bilgiler gerekli değildir.²⁵¹

Verilen bilgilerden hareketle Hüseyin Atay'ın tarihselci bakış açısından uzak olduğunu ve bu tavrının modernist yaklaşım sergileyen Hint düşünörlere daha yakın olduğunu söylemek mümkündür.

2.2.3. Nesih

Sözlükte "ortadan kaldırmak, nakletmek, beyan etmek" manalarına gelen nesih kelimesi terim olarak; şer'î bir hükmün daha sonra gelen şer'î bir delille kaldırılmasını ifade eder.²⁵² Süyûtî (öl. 1505) neshe; Hac Suresi 52. ayete göre "izale" ve Nahl Suresi 101. ayete göre de "tebdil" anlamlarını vermektedir.²⁵³ Süyûtî ayrıca bir kitapta bulunan yazıyı, bir başka yere nakletmek anlamındaki "istinsah" kelimesinin de "nesih" ile bağlantılı bir anlamı olduğunu belirtir.²⁵⁴ Nesih kelimesinin Türkçe sözlüklerde geçen, kopyalama, çoğaltma, aynısını yazma, nüsha çıkarma manaları Süyûtî'nin bu tanımını desteklemektedir. Kelimenin esas manası ise, Kur'an'da da kullanılan neshetmek kelimesidir. Câsiye Suresi 29. ayette "*Doğrusu biz, yaptıklarınızı kaydediyorduk. (Birer kopyasını, nüshasını alıyoruz)*" buyrulmuştur.²⁵⁵ Kur'an-ı Kerim'de farklı ayetlerde nesih kelimesi kullanılmaktadır.²⁵⁶ Sözlükte olan bu iki mananın da ayetlerde kullanılması muhtemeldir. Hüseyin Atay'a göre neshin ikinci manası, bu kelimeye nesih nazariyesi ortaya çıktıktan sonra verilmiştir. İkinci mana, Kur'an'da nesih iddiasının dayanağı olarak ifade edilmiştir.²⁵⁷

²⁵¹ Düzgün, "Kuran'a Dönüşte Öncü Bir İsim: Hüseyin Atay", 61.

²⁵² Abdurrahman Çetin, "Nesih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/ 579-581).

²⁵³ Süyûtî, *el-İtkan Fi Ulumi'l-Kur'an*, çev. Sakıp Yıldız- Hüseyin Avni Çelik (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987), 2/56.

²⁵⁴ Süyûtî, *el-İtkan*, 2/56.

²⁵⁵ Hallaf, *İslam Hukuk Felsefesi*, 15.

²⁵⁶ bk. en-Nahl 16/101; er-Ra'd 13/39; el-Bakara 2/106.

²⁵⁷ Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar I* (Ankara: Atay Yayınları, 2015), 89.

Bir kanunun veya kanun maddesinin ilga edilip yerine başka bir maddenin konması da nesih olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla Kur'an ayetleri kanun niteliğinde kabul edildiğinden Kur'an'dan bir ayetin kaldırılıp veya silinip, onun yerine başka bir ayetin konulmasına da nesih denmektedir.²⁵⁸

Nesih konusunun anlaşılması için nâsîh ve mensuh, bedâ ve tahsis kavramlarını izah etmek gerekmektedir. Buna göre nâsîh; sonradan gelip bir ayetin hükmünü kaldıran, mensûh ise hükmünün geçerliliği kaldırılan ayet demektir.²⁵⁹ Nâsîh ve mensûh dışında neshin mahiyetini belirlemek adına bedâ ve tahsis kavramları da ön plana çıkmaktadır. Bidayette Yahudiler ve müşrikler Hz. Peygamber'in ashabına aktardığı emirlerde, birbirine zıt olacak şekilde zaman zaman değişiklikler yaptığını söyleyerek itiraz etmişlerdir.²⁶⁰ Çünkü bedâ sözlükte; belirmek, görünmek, gizli bir şeyin sonradan ortaya çıkması, kişinin bir işi yapmayı niyetlenmişken bilgi yahut zan bakımından o işten vazgeçip başka bir işi yapmaya koyulması anlamına gelen bir kelimedir. Terim olarak ise Allah'ın bir şeyi, belirli bir şekilde, özel bir vakitte ve mükellef olan bir kişiye önce emredip sonra da ondan nehyetmesi şeklinde tarif edilmektedir.²⁶¹ Yahudilere göre bedâ, müddet tayin etmeyi içeren bir anlamdadır. Bu doğrultuda hükmün müddetini tayin etmeyi içeren; öldürdükten sonra diriltmek, dirilttikten sonra öldürmek, sıhhatli iken hasta olmak, fakir iken zengin olmak gibi hususlarda verilen örnekler bedâ kapsamındadır. Bu açıdan bedânın Allah'a isnadı muhaldir.²⁶²

Bahsi geçen kavramların neshin keyfiyetini açıklamada kullanılması beraberinde anlam karmaşasına da sebep olabilmektedir. “Umumî bir lafzın muhataplarından bazılarını istisna kılmak” anlamında kullanılan tahsis kavramı, Hüseyin Atay'a göre daha işlevseldir ve nesih meselesini en doğru izah etmenin yoludur. Çünkü tahsis yani genel olan bir hükmü kısıtlamak, bu hükmü, kapsamındaki bireylere ve paydaşlara tahsis veya tayin etmek demektir.²⁶³ Nesh ise şer'î bir delille diğer şer'î bir hükmü kaldırmaktır. Neshde emrin uygulanmasında zamansal erteleme vardır, tahsiste ise emrin muhatabının mahiyetinin daraltılması vardır. Buna göre nesih ve tahsis arasında muhatabın şartları ve mahiyeti açısından benzerlik vardır, diyebiliriz. Burada şu farklılığa da dikkat çekmek gerekir:

²⁵⁸ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar I*, 90.

²⁵⁹ İsmail Çalışkan, *Tefsir Usulü* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 139.

²⁶⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 121.

²⁶¹ Orhan Aktepe, “Kelami Açıdan Bedâ Anlayışı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/23 (2011), 99.

²⁶² Süyuti, *el-İtkan*, 2/57.

²⁶³ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlamak*, 130.

Nesihte, muhatapların tamamı için hüküm iptal edilir, tahsiste hüküm iptal edilmeden muhataplar istisna kılınır.²⁶⁴

Hüseyin Atay'dan farklı olarak neshin olmasının aklen mümkün olduğunu belirtenlere göre Allah, dilediğini yapan, dilediğini seçen, yüce ve aşkın bir varlık olduğu için kendi tercih ve iradesine, büyüklük ve azametine göre, kullarına dilediğini emreder, dilediğini yasaklar, dolayısıyla hükümlerinden dilediğini bırakıp dilediğini nesh eder. Kullarının maslahatlarını gözetmeyi O'na şart koşacak, maslahat hususunda O'nu zorlayacak kimse de olamaz.²⁶⁵

Nesihle ilgili esas problem, neshin Kur'an'ın kendi bünyesinde olduğu ve buna göre ayetlerdeki hükümlerin başka bir ayet tarafından ilga edildiğini kabul etme fikridir. Ulemaya göre, İslam'ın teşekkül döneminde hükümlerde değişikliğin olması normaldir. Zira nesh sadece hükümlerde olur, inanç esaslarında nesh olmaz. Hükümler zaman, mekân ve yeni şartlara göre değişebilir. Bir ihtiyaca uygun olarak konan bir hüküm, o ihtiyacın kalkmasıyla yerini başka bir hükme bırakabilir. Bu görüş sahiplerine göre nesih aynı zamanda dinin uygulanmasında insanlara da kolaylıklar sağlar. Nesihle ilgili aktarılan bu ifadeler ne kadar sorunsuz görünse de kendi içinde görüş ayrılıkları çoktur. Bir ayetin hükmünün bir hadis ile nesh edilmesi, konuyla ilgili tartışmanın temel noktası olmuştur. Nesh fikrinin temel dayanağı olan Bakara Suresi 106. ayetin yorumundan neshin mahiyetiyle ilgili iki görüş ortaya çıkmıştır. Çoğunluğun kabul ettiği nesih; Kur'an'ın nüzulü sırasında önce gelen bir ayetin hükmünün çeşitli sebeplerle yürürlükten kaldırılarak yerine başka bir ayetle yeni bir hükmün getirilmesini ifade etmektedir. Diğer görüşe göre de ayetteki nesh, Kur'an'dan önceki vahiylerin özellikle de Tevrat ve İncil'in nesh edilerek yerine Kur'an'ın getirilmesini anlatır.²⁶⁶

Neshi; inzal dönemi içerisinde indirilen bir ayetin hükmünün ilahi iradenin takdiriyle uygulamadan kaldırılması ve kaldırılan hükmün aynı konuda yerine başka bir hüküm içeren ayetin getirilmesi olarak benimseyenlere göre nesih üç çeşittir: Hükmü ve metni mensûh edilmiş ayetler, neshin ilk çeşididir. On kez emmekle oluşan süt mahremiyeti, bu çeşit neshe örnektir. Neshin Kur'an hükümlerinde olduğunu savunanlar bu konuda icma etmişlerdir. Hz. Âişe'den gelen bir rivayet de bunun olduğunu göstermektedir. O şöyle demiştir: “Kur'an-ı Kerim'de inen ayetler arasında şu hüküm de vardı: Bilinen on emme (evliliği) haram kılar (on kez emmek süt nedeniyle mahremiyet oluşturur). Sonra bu hüküm beş emmeyle nesih

²⁶⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 119-120.

²⁶⁵ Muhammed Abdülazîm ez- Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân* (Beyrut: Daru'l Fikr, 2008), 2/268.

²⁶⁶ Çalışkan, *Tefsir Usulü*, 141-142.

edilip değiştirildi. Bu ayetler Kur'an'dan okunanlar arasında iken Peygamber vefat etti.”²⁶⁷ Kendi içtihadına göre değil, nastan öğrendiğine göre bu sözü sarf etmiş olmasından ötürü zikredilen hadis, mevkuf olmakla birlikte merfu hükmünde bir sahih hadistir.²⁶⁸ O halde ümmetin rada'yı uygulamaması, neshin varlığına dair bir delil olarak söylenebilir.

Kur'an'da neshin varlığı konusunda aktarılan nesih çeşitlerinden biri de hükmü mensûh, metni baki olan ayetlerdir. Neshin Kur'an bünyesinde olduğunu kabul eden ve kabul etmeyen alimler bu ayetlerdeki hükümlerin neshini tartışmaktadırlar.²⁶⁹ Hükmü nesh edildiği halde Kur'an metninde yer almaya devam eden bu ayetlerin sayısı bazı alimler tarafından yüzü geçecek şekilde, kimileri tarafından da yirmi iki veya üç olacak şekilde zikredilmiştir.²⁷⁰ Söz konusu neshe Hz. Peygamber ile gizli konuşma öncesinde sadaka takdimini emreden şu âyet örnektir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَيْكُمْ صَدَقَةٌ ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ وَأَطْهَرُ فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ
“Ey iman edenler! Peygamberle özel görüşme yapmak istediğiniz zaman, bu görüşmenizden önce bir sadaka verin. Sizin için en iyi ve en nezih davranış budur. Şayet bulamazsanız, bilin ki Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir.”²⁷¹

Bu ayet, sonrasında gelen şu ayetle nesh edilmiştir:

ءَأَسْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَيْكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ
وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

“Özel görüşme yapmadan önce sadaka verecek olmanızdan dolayı (ya veremezsek diye) korkuya mı kapıldınız? Madem bunu yapamadınız ve Allah da sizi bağışladı, o halde namazı özenle kılın, zekâtı verin, Allah'a ve resulüne itaat edin. Allah yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır.”²⁷²

Ayrıca Bakara Suresi 184. ayette yer alan oruç hükmünün, Bakara 185. ayetteki hükümle nesh edilmesi de bu çeşit neshe örnek olarak zikredilebilir.²⁷³

Süyûtî neshe konu olduğu iddia edilen bazı ayetlerin ne nesih ne tahsis ne de bunlarla ilgili

²⁶⁷ İmam Müslim, *Sahih-i Müslim Muhtasarı*, çev. Abdullah Feyzi Kocaer (Konya: Hüner Yayınevi, 2005), 1/672.

²⁶⁸ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 2/302.

²⁶⁹ Çetin, “Nesih”, 32/579-581.

²⁷⁰ Süyuti, *el İtkan*, 2/57.

²⁷¹ el-Mücâdele 58/12.

²⁷² el-Mücâdele 58/13.

²⁷³ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 2/303.

bir yönü bulunmayan ayetler olduğunu beyan etmiştir.²⁷⁴

Son olarak aktarılan nesih çeşidi de metni mensûh, hükmü bâkî olan ayetlerdir.²⁷⁵

Nesih fikri genellikle şu delillere dayandırılır:

1. “Biz bir ayetin yerine başka bir ayeti getirdiğimiz zaman -ki Allah neyi indireceğini çok iyi bilir- ‘Sen sadece uyduruyorsun’ dediler. Öyle değil, fakat onların çoğu bilmezler.”²⁷⁶

2. “Biz bir ayetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kadirdir.”²⁷⁷

3. “Allah dilediğini siler, dilediğini de yerinde bırakır; ana kitap onun katındadır.”²⁷⁸

Yukarıdaki delillerden Bakara Suresi 106. ayet de iki görüşe delalet etmiştir.²⁷⁹ Bu görüşlerden ilki, neshi kabul eden çoğunluğun görüşüdür. Bunlara göre nesih; Kur’an’ın nüzulünden önce gelen bir ayetin hükmünün çeşitli sebeplerle yürürlükten kaldırılması, yerine başka bir hüküm içeren ayetin getirilmesidir.²⁸⁰

Nesihle ilgili ayetlerden hareketle ortaya atılan görüşlerden ikincisi; neshin Kur’an’ın kendi bünyesinde olmadığını, başka şeriatlara dair hükümlerin nesh edildiği görüşüdür. Neshe konu olan ayetlerin içeriklerine bakıldığında bu ayetlerin ahkam ayetleri olduğu görülmektedir.²⁸¹ Ahkam ayetlerinin neredeyse tamamının Medine’ye hicretten sonra nazil olduğunu göz önünde bulunduran ikinci görüş sahipleri; bu ayetlerin ifadelerinin Kur’an bünyesindeki hükümlerin nesh edilmesiyle ilgili olmadığını söylemişlerdir. Gerek Nahl Suresi 101. ayet gerekse Bakara Suresi 106. ayetin öncesi ve sonrasında yer alan ayetleri inceleyen görüş sahipleri, söz konusu neshin Tevrat’ın ve kendisiyle birlikte diğer kitapların neshi olduğunu anlamışlardır. Bununla beraber Hz. Musa ve diğer peygamberlerin şeriatlarının neshi olduğunu da belirtmişlerdir. Müfessirlere göre ilk nesih olayı kıblenin değişmesidir ve kıblenin değişmesi, hicretten bir buçuk sene sonra gerçekleşmiştir.²⁸²

²⁷⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/60.

²⁷⁵ Çetin, “Nesih”, 32/579-581.

²⁷⁶ en-Nahl 16/101.

²⁷⁷ el-Bakara 2/106.

²⁷⁸ er-Ra’d 13/39.

²⁷⁹ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 313.

²⁸⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 61.

²⁸¹ Bu konuda bk. et-Tevbe 9/1-6, et-Tevbe 9/36-37, en-Nahl 16/67, el-Bakara 2/219, en-Nisâ Suresi 4/43, el-Mâide 5/90-91.

²⁸² el-Bakara 2/143-144.

Dolayısıyla Mekke’de hicretten önce indirilen Nahl Suresi 101. ayetin, kıblenin değişmesi üzerinden Kur’an’da neshin varlığına delalet etmediği belirtilmiştir.²⁸³

Neshin Kur’an’ın kendi bünyesindeki hüküm ayetlerinde bulunduğunu belirten görüşe göre Ra’d Suresi 39. ayet de neshin varlığına bir delildir. “*Allah dilediğini siler, dilediğini bırakır. Ana kitap O’nun katındadır.*” ayetinin yer aldığı Râ’d Suresinin, Mekkî olduğu konusunda kuvvetli görüş vardır. Surenin üslup ve muhtevası Mekkî surelere ait özellikler içermektedir. İçerik olarak tevhit, nübüvvet ve kıyamet gibi itikadi konulardan bahsetmektedir. Ayrıca bu ayetten önce gelen ifadelerde peygamberimizden önce de başka peygamberlerin geldiği ve onların devirlerinin bittiği haber verilmektedir. Ayetin sonundaki “Her ecelin bir kitabı vardır.” ibaresinin ise Arap dilinde olan takdim-tehir kullanımına örnek olduğu görülmektedir. Buna göre ayetin manası nesih çağrıştırmayan, önceki şeriatların hükmünün kaldırılması anlamını çağrıştıran “Her kitabın eceli vardır.” şeklinde okunmaktadır.²⁸⁴

Nesihle ilgili verilen bilgiler ve Atay’ın genel görüşleri değerlendirildiğinde nesih ve tahsis arasında hangi farkların olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre; bir hükmün iptali/neshi ancak hüküm koyucu tarafından yapılabilir. Bu da hüküm koyucunun yani şâriin sarîh bir ifade ile bunu aktarmasıyla olacaktır. Kabir ziyaretinin Hz. Muhammed tarafından yasaklanması ardından da yasağı kaldırdığını bildirmesi buna örnektir. Kısacası Atay’a göre nesih yani hükmün kaldırılması, yalnızca o hükmü koyan tarafından sağlanabilir. Nesih ilahi hükmün yalnızca Allah tarafından kaldırılabilmesiyle tahsis, insanlar tarafından kendi anlayış ve yetkinliklerine göre ulaştıkları akli veya nakli delillerle de sağlanabilir. Kıyas ile tahsis yapılabilirken, nesih yapılamaz. Neshin delili ancak nastır. İctihatla ancak tahsis olabilir, nesih mümkün olamaz.²⁸⁵ Oysa müçtehitlerin nesih konusunda beslendikleri kaynak içtihatdır. Müçtehitlerin kendi belirledikleri “nesih sarîh bir ifade ile olabilir” kaidesi içtihadın içeriğine dahil edilmiştir. Müçtehit alimler kendi görüşleri neticesinde şâriin hükmü ilga ettiğini belirterek içtihat etmişlerdir. Böylece ortaya birbiriyle çelişen durum çıkmıştır. Örnek olarak verilen kabir ziyaretinin Hz. Muhammed tarafından yasaklanması, peygamberin kendi hükmünü kaldırmasıdır. Dolayısıyla kabir ziyareti yasağının kaldırılması neshe değil nehye konu olabilir. Zira hadiste de “nehiy” geçmektedir. Üstelik bu yasak ve yasağın kaldırılması şartlar ortaya çıktığında tekrar uygulanabilir mahiyettedir. Halbuki nesih gibi net bir kavramda geri dönüş yoktur. Kaldırılan hüküm, hüküm koyucunun emri

²⁸³ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 314.

²⁸⁴ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 320.

²⁸⁵ Atay, *İslam’ı Yeniden Anlamak*, 130.

olmadan yeniden yürürlüğe girememektedir.²⁸⁶ Örnekteki gibi neshin varlığında ısrar etmek ise dindeki esneklik ve evrenselliği zayıflatmaktadır.

Atay müçtehitlerin nesih konusunda ortaya koyduğu “nesih, Hz. Muhammed zamanında olup sonradan tevatürle nakledilebilir” kuralını da eleştirmektedir. Buna göre peygamber zamanında vuku’ bulan ve neshe konu olan tevatürün yine peygamber zamanında bilinmesi gerekir. Tevatür olan bir meselenin tekrardan ispatı anlamsız olmalıdır. Şayet böyle bir mesele var ise zaten mütevatir bilgi değildir. Bu da göstermektedir ki nesih konusunda verilen misaller, neshin delili olamaz. Kur’an’da nesih diye aktarılan ayetler ve bunlara ait rivayetler, aslında tahsisin konusudur. Bir olguyu kişiye veya mekâna veya zamana kısıtlamak diye tarif edilen tahsis, bir ayetin manasını belli bir olay ve duruma, diğer bir ayetin manasını da başka bir olay ve duruma tahsis etmekte böylece ayetleri açıklamaktadır. Açıklamanın neticesinde ise hüküm koyulmaktadır. Neshin değil tahsisin olduğu bir anlam vermek, Kur’an hükümlerine canlılık kazandırmakta bu da Kur’an’ın her devirde yaşanmasını sağlamaktadır.²⁸⁷

Hüseyin Atay, Hz. Muhammed zamanında Mekke ve Medine’de hatta tüm yarımadada yaşayan insanların sorunlarının ne kadar cevaba ihtiyacı varsa, bugün dünya üzerinde yaşayan her Müslüman topluluklarının da o derece ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla bu Müslüman toplulukları yönlendirip yönetecek kişilerin İslam dinini ve mukaddes kitabını panoramik bir şekilde anlamaları gerekmektedir. Dünyaya ve zamana bakışta otuz derecelik bir açıyla Kur’an’ın evrensel ve ebedi olduğunu izah etmek zor görünmektedir.²⁸⁸

Dinin esasları, evrensel hüküm ve ilkeleri mutlak otorite Allah’ın buyruğu olsa da o buyrukları anlamlandırma ve pratiğe dökme vazifesi insana verilmiştir. Atay dinin anlamının tarihinde bunun okunabildiğini söylemektedir. Ona göre dinin, her an insanın hayatında yaşadığı kabul edilirse, her zamanın ihtiyacına, şartlarına, olaylarına ve olgularına uygun anlaşılmasına ilahi bir izin verildiği görülecektir. Diri ve canlı bir din ancak bu şekilde olur. Şayet izin vermezse din, hayatın olağan akışına yenilir ve direnemez bir halde yalnızca metinlerde kalır. Metinlerin dışında, insanlar tarafından yaşanan ve kaybolmayan bir din ise, değişimle değil insana ve zamana uyumla var olacaktır.²⁸⁹

²⁸⁶ Atay, *İslam’ı Yeniden Anlamak*, 131.

²⁸⁷ Atay, *İslam’ı Yeniden Anlamak*, 133.

²⁸⁸ Atay, *Cehaletin Tahsili*, 153.

²⁸⁹ Atay, *Kur’an’a Göre Araştırmalar VII*, 29.

Özetle İslam hukuk felsefesinde nesih meselesinde nesih üç sınıfa ayrılmıştır: Hem sözü (lafız) hem de hükmü ilga edilen yani nesh edilen ayetler: Bu ayetlerin hükmü kalmadığı gibi, Kur'an'da lafızları da bırakılmamıştır. Kur'an'da olmayan bu lafızlar, neshin tartışma konusu olmamıştır. Sözleri (lafızları) Kur'an'da olduğu hâlde hükümleri kaldırılmış, geçersiz kılınmış, nesih edilmiş ayetler neshin konusu olan ayetlerdir. Ayrıca nesih hususunda ortaya çıkan farklı düşüncelerin esas noktası bu ayetlerdir. Neshin konusu olan bir diğer ayet grubu ise sözleri Kur'an'dan izale edilmiş, Kur'an'da lafızları olmayan, nesh edilmelerine rağmen hükümlerinin baki ve geçerli olduğu kabul edilen ayetlerdir. Buna Hz. Ömer'e ait recm cezasıyla alakalı bir rivayet delil gösterilmektedir.²⁹⁰ Kur'an'da hem lafzı hem hükmü baki kalan ayetler ise neshin konusu olmamaktadır.²⁹¹

Kur'an'da neshin varlığına dair delil olarak gösterilen mensûh yani hükmü iptal edilmiş ayetlerin sayısında bu görüşü benimseyenler arasında görüş ayrılığı vardır. Sayı konusunda farklılıkların sebebi olarak iki delil zikredilmektedir: Biri tarihî delil; mensûh ayetin yani hükmü kalmamış ayetin Kur'an'da bulunması tarihî olayı hatırlamayı, hükümlerin tedricî olarak bildirildiğini görmeyi sağlar. Oysa Kur'an bir tarih kitabı olmadığı için kendisinde vuku bulan olaylara, tarihi ve kutsal ifadeye yer vermemektedir. Diğer mantık delilidir: aralarında zıtlık veya uyumsuzluk olan ayetlerden birinin alimler tarafından nesh edilmesiyle neshin ispat edilmeye çalışılmasıdır. Böyle bir çaba ise Kur'an'ın felsefesine uygun değildir. Çünkü Kur'an, *"Kur'an'ı inceleyip düşünmüyorlar mı? Eğer Allah'tan başka birinden gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı!"*²⁹² ayetiyle kendinde bir çelişki bulunmadığını net bir şekilde buyurmuştur.²⁹³

Kur'an'ın hem sözünü hem hükmünü ve esasını kabul eden âlimlere göre, Kur'an'da nesih diye bir şey söz konusu olamaz. Yani hükmü iptal edilmiş, kaldırılmış ve artık geçersiz olan tek bir ayet Kur'an'da yoktur. Hüseyin Atay da nesih hususunda bu görüşte olduğunu beyan etmiştir. Bir Müslüman olarak hayatın olağan akışı içerisinde eksik kalan dini vecibeleri ve yaşanan çağın sorunları içinde dinin geri planda kalmasını nesih konusunun cevaplanmasını zorunlu kılan neden olarak kabul etmiş ve zihninde açıklanması gereken nesih konusunu netleştirmiştir Hüseyin Atay, konunun çözümünün ise Kur'an'a başvurmakla mümkün olduğunu vurgulamıştır.²⁹⁴

²⁹⁰ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar I*, 90.

²⁹¹ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar I*, 91.

²⁹² En-Nisa 4/82.

²⁹³ Dodurga, *Hüseyin Atay'ın İçtihat Anlayışı*, 60.

²⁹⁴ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlamak*, 128-129.

Atay, Kur'an'da hükmü veya lafzı ilga edilmiş tek bir ayetin dahi olmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla hükmü baki olan ayetlerin farklı toplum ve farklı zamanlarda uygulanabilirliğini savunmuştur. Her ayet bir anda ve tek bir toplumun pratiğinde hayat bulacak diye bir şart yoktur. Ayetler ayrı ayrı toplumların değişen şartlarına ve zamanlarına uygulanabilir niteliktedir. Bir topluma uygulanamayan bir ayeti hükümsüz, mensûh saymanın doğru olmadığını belirten Atay, ayetlerin uygulanabilirliğini kendi zihninde böylece netleştirmiştir.²⁹⁵

Bir konuda hükmü kullanılmayan bir ayetin olması, toplumları dinden çıkarmanın veya Kur'an yolundan sapmış olmanın gerekçesi olarak gösterilemez. Zira bahsi geçen topluluğun durumu, alimlerin çoğunluğu tarafından mensûh kabul edilen ayete mutabık olabilir. Böylece neshin varlığı ile Kur'an'dan uzaklaşmakla itham edilen insanlar ve topluluklar İslam dairesi içinde yer alabilir. Peygamber ve Kur'an'ın temelde gönderiliş amacı da insanın kurtuluşu olduğuna göre yukarıdaki gibi bir görüşü benimsemek, bu kurtuluşu herkes için sağlamış olmaktadır. Kur'an'ın bütüncül anlaşılması da insan ve insan topluluklarının içinde bulundukları duruma uygun hükmün belirlenebilmesine ve ebedi kurtuluşlarına imkân sağlamaktadır. Hüseyin Atay, insanların programlanmış birer robot olmadıklarını dolayısıyla insanın meydana getirdiği toplumların da bu özelliği taşımadığını belirtmiştir. Bir robotun tekdüze formunun dışında insan değişkenlikle malul olarak yaratılmıştır.²⁹⁶ Kur'an'da mündemiç olan mensûh olduğu iddia edilen ayetler, bu değişkenliğin gerektirdiği hükümleri de kapsamak adına ilahi irade tarafından gönderilmiştir. Kur'an'a dayalı gelişecek bir İslam hukukunun dört meseleyi netleştirmesi gerektiğini Hüseyin Atay, ilim insanlarına hatırlatmaktadır. Bu dört mesele şu çerçevede zikredilebilir; İslam hukuku mezhepçilik değil, mezhepsizlik fikri üzerine kurulmalı, fıkıh ne dinle ne de şeriatla özdeş tutulmalı, Kur'an ayetlerine bir bütün olarak bakmak suretiyle nesih yerine tahsise başvurulmalı ve son olarak fıkıhın ilk kaynaklarına dönerek sağlam bir metodoloji/ usûl inşa edilmelidir.²⁹⁷

2.3. Çağdaş Tefsir Problemleri

Çalışmamızın konusu olan Hüseyin Atay'ın Kur'an yaklaşımının tespiti için onun çağdaş konularda beyan ettiği fikirlerini de irdelemek gerekmektedir. Atay'ın eserleri incelendiğinde bu fikirlerin net bir şekilde yansıdığı konuların kadın, yönetim, zekât, faiz ve

²⁹⁵ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlamak*, 131.

²⁹⁶ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar I*, 92-94.

²⁹⁷ Nas, *Kur'an'a Dair Yeni Yaklaşımlar: Hüseyin Atay Örneği*, 150.

kıyas olduğu görülebilmektedir. Çağdaş Tefsir Problemleri başlığı altında Atay'ın çağdaş Kur'an yaklaşımına ışık tutacak bahsi geçen konular, onun eserleri ve hakkında yazılan yazılar çerçevesinde ele alınacaktır.

2.1.2. Kadın

Dünya üzerinde yaşayan akıl sahibi tek varlık olan insan, bir tür olarak ilahi dinlerin metinlerinde ve yorumlarında yer almaktadır. Yaratılışının başlangıcından yaratılış maddesine, yaratılış gayesinden bu gayeyi gerçekleştirme yollarına kadar pek çok konu kutsal metinlerde geçmektedir. Bahsi geçen konularla ilgili dinlerin birbirlerini etkilemiş olduğu da bir gerçek olarak tefsir metinlerinde karşımıza çıkmaktadır.²⁹⁸

Allah, Kur'an-ı Kerim'de kadın ve erkek cinsinin yaratılış önceliği olmaksızın tek bir nefisten yaratıldığını beyan etmiştir: *"Ey insanlar! Sizi tek bir nefisten yaratan, ondan eşini var eden ve her ikisinden kadın ve erkek pek çok insanı dünyaya yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının."*²⁹⁹ Tek bir nefisten yaratılan iki cinsin ortak özelliğinin yaratılış maddesi olduğu başka bir ayette şöyle geçmektedir: *"Sizi (özel) bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını (ecel) takdir eden ancak O'dur..."*³⁰⁰ Başka bir ifadeyle toprak ve çamurun insanın bedeninin başlangıç maddesi olduğu,³⁰¹ kadın ve erkeğin yaratılmasında ise bir farklılık veya ayırımın olmadığı³⁰² ayetlerde vurgulanmaktadır.

Yahudi ve Hristiyan inanişinde yer alan, daha sonra Kur'an tefsirlerine de geçen³⁰³ kadının erkek cinsinin en kısa ve en eğri kaburga kemiğinden yaratıldığını ifade eden pasajlar³⁰⁴ Kur'an-ı Kerim'de yaratılış hakkındaki ayetlere aykırı durumdadır. Nitekim Allah, insanın ham maddesinin toprak ve çamur olduğunu belirtmekle beraber, bu maddenin türevlerinin insan bedeninin ihtiyacı olan besinlerin de menşei olduğunu hatırlatmıştır. Bunun dışında düşünmek veya yazmak gibi fiillerde, sorumluluk gerektiren davranışlarda kadın ve erkeğin konumu Allah nezdinde aynıdır. Kadın ve erkeğin insan hakkı açısından eşit haklara sahip olmasının yanında bu ayniyet, fizyolojik veya biyolojik farklılıklardan dolayı insan cinsinin imtihanını belirlemektedir. Fizyolojik ve biyolojik farklılıklar sosyal görevlerin paylaşılmasında etkili olmaktadır.³⁰⁵

²⁹⁸ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar I*, 107.

²⁹⁹ en-Nisa 4/1.

³⁰⁰ el-Enam 7/2.

³⁰¹ Ayetler için ayrıca bk.: 23/12, 15/28-29, 6/98, 33/7, 38/71.

³⁰² Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre İslam'ın Temel Kuralları*, 83-84.

³⁰³ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar I*, 112.

³⁰⁴ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar I*, 111.

³⁰⁵ Atay, *Kur'an'a Göre İslam'ın Temel Kuralları*, 84.

Hüseyin Atay, Allah'ın insanı yaratmasıyla ilgili hususları ele alırken evrendeki nizamı değinmiş ve bu nizamı da üç kısımda incelediğini belirtmiştir. Buna göre yeryüzündeki nizam fizik kanunlarına, akılla keşfedilecek ortak yaşam kanunları ve peygamberler vasıtasıyla bilinebilecek dini nizamı içine alan sosyal kanunlara, son olarak da ruhla alakalı açıklayamayacağımız ruh kanunlarına bağlanmıştır. Fizik, sosyal ve ruh kanunlarına aynı anda aynı derecede önem vermek insanın ebedi mutluluğu için gerekli görülmektedir. Günümüz nizamlarında yaşanan aksaklıkları Atay, fizik kanunlarına verilen öncelikle beraber sosyal ve dini kanunların ihmal edilmesine bağlamaktadır. Hüseyin Atay bu noktada sorumluluğun eşit olduğunu vurgulamış, kadın cinsinin de nizamın sağlanmasında sorumlu olduğunu vurgulamıştır.³⁰⁶

Yeryüzünde nizamı sağlamak adına genelde sosyal kanunlar özelde ise dini kanunlar uygulanırken kadın cinsine asırlar boyunca farklı sorumluluklar yüklenmiş, farklı yasaklar getirilmiştir. Geleneksel düşünce yapısında kabul gören kadınlarla ilgili bazı meseleler bugün din adamları tarafından tartışılmaya açılmıştır. Kadının evlenme akdinde boşanma hakkının olması, miras hakkı, dövülmesinin meşruluğu, şahitliği, sesinin haram olması, iş hayatında çalışması, örtünmesi, özel durumlarında ibadetlerini yapıp yapmaması gibi mevzular İslami kaynaklarda uzun uzun ele alınarak sosyal yaşamı ve sorumluluk alanı dini kanunlarla daraltılmıştır.³⁰⁷

Atay'ın sosyal nizamın sağlanmasıyla ilgili zikrettiği meselelerden biri boşanma meselesidir. Boşanma, genel manada toplumda evli oldukları yetkili makamlarca onaylanan çiftlerin açılan dava sonucu evlilik birliğinin sona ermesine denir. Bu hususta fıkıh kitaplarında verilen hükümlerin sosyal nizamı dini kanunlar çerçevesinde olumsuz etkilediğini beyan etmiştir.³⁰⁸ Evliliğin sona erdirilmesi hakkının İslam'ın kültürel yansımalarına baktığımızda erkeğe verildiği görülmektedir. “Üçten dokuza şart” ifadesiyle de bu daha seri hale getirilmiş, böylece kadının kendi evliliği üzerinde tasarruf yetkisi kısıtlanmıştır. Bu durumun dini kanunların sosyal yansımaları olduğunu vurgulamakla beraber yetki elinde olan grubun hak olarak ön planda olduğu aşıkardır. Toplumların kültürel durumlarına göre kadının kendi evliliğini sona erdirme hakkını aldığı durumlar da vardır. İslam hukukunda hul' denilen boşanma, kadının boşanma hakkını talep etmesidir. Atay, kadının boşanma hakkını elde etmesinde Bakara Suresi 229. ayetin iniş sebebinin³⁰⁹

³⁰⁶ Atay, *Kur'an'a Göre İslam'ın Temel Kuralları*, 85.

³⁰⁷ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar VI*, 66-67.

³⁰⁸ Atay- Öztürk, *İslam Gerçeği*, 59.

³⁰⁹ Ahmet Gündüz, “Sebeb-i Nüzûl Vesilesiyle Kur'ân'ın Talâk Sayısı ve İddet Müddetinde Yaptığı

Müslümanlar tarafından göz önünde bulundurulmasının yeterli bir delil olabileceğini belirtmiştir.³¹⁰

Kadınlarla ilgili dini kanunların Kur'an'a göre uygulanmadığı konulardan biri de şahitlik meselesidir. Hüseyin Atay kendi ifadesiyle, muciz kelimeler olan Kur'an-ı Kerim, bünyesinde belli prensipleri barındırmaktadır. Bu prensiplerden biri "tekabuliyet ilkesi" dir. Bu ilke, kadın veya erkek ayrımı yapmadan verilen hükmün iki cinsde de tatbik edilmesi olarak tarif edilebilir. Atay, Kur'an-ı Kerim'in hiçbir ayetinde yaratılış bakımından erkeğin kadına öncelendiğini veya kadının göz ardı edilen bir varlık olarak aktarıldığını işaret eden herhangi bir ifadenin olmadığını belirtmiştir. Bu hususta dolaylı olarak zikredilebilecek tek ayet Bakara Suresi 282. ayette geçen borç meselesidir. Halbuki ayet erkek üstünlüğüne veya kadın alçaklığına delil değildir. Ayette mali, ticari bir işlemde dönemin şartları gereği erkeklerin daha çok iştirak etmesi ve kadınların mahrem ortamlarda kalması göz önünde bulundurularak iki kadının bir erkeğe eşit şahit tutulması emredilmektedir.³¹¹

Ayetle ilgili ek olarak şu söylenebilir: İki kadının şahitliği hükmüne kaynaklık eden ayet, unutkanlığı insani bir nitelik olarak kullanmıştır. Bu insani nitelik pek tabii erkeklerde de var olabilir. Dolayısıyla unutkanlığın sadece kadın cinsine ait bir nitelik olduğunu söylemek ve ayeti genel bir emir kabul etmek doğru olmayacaktır. Bir erkeğin unutkan olduğu herhangi bir meselede iki erkek şahit getirilebilir manası ayetten anlaşılabilir. Kur'an-ı Kerim'in kadın ve erkek için kullandığı hitap ifadeleri cinsiyet ayrımı gözetmeksizin genel bir emri içermektedir. Bu durumda temel hak ve vazifeler gereği aynı hükümlerin muhatabı olmaktadır. Namaz, oruç, hac, gözleri haramdan sakınmak, adaletli davranmak, haksızlık yapmamak, iftira atmamak gibi dini emir ve yasaklar, müzekker sigayla emredilmiş olsa da müennes manayı da içermektedir.³¹²

Kadınların ibadetlerini yerine getirmede birtakım şartları yerine getirmeleri veya bazı hallerde olmaları genel kabul olarak benimsenmiştir. İbadetlerle ilgili bu meselelerin tartışıldığı günümüzde, orucun kadınlar için hangi zamanlarda yerine getirilebilecek bir ibadet olduğu güncel bir tartışmadır. Hüseyin Atay'a göre bir kadın oruç tutamayacak kadar rahatsız ise, orucunu sağlıklı bir zamanda tutmak üzere erteleyebilir. Herhangi bir hastalığı veya rahatsızlığı olmadığı takdirde de hayızlı haliyle orucunu tutabilir. Zira Bakara Suresi

Düzenlemeler", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 3 (2019), 186-187.

³¹⁰ Hüseyin Atay, "İslam Hukuk Felsefesi: Usûlü'l-fıkıh İlmi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (Mart 2007), 13-14.

³¹¹ Dodurga, *Hüseyin Atay'ın İçtihat Anlayışı*, 54.

³¹² Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar I*, 31-33.

185. ayette oruç tutmamanın tek gerekçesi hastalık olarak belirtilmiştir. Bakara Suresi 222. ayette geçen “hayız halinin bir ezâ” şeklinde zikredilmesiyle ilgili ise Hüseyin Atay herhangi bir açıklama yapmamıştır. Konuyla ilgili kadının abdestli kalamama hali delil getirilmiş olsa da abdest yalnızca namaz kılmak içindir. Kur’an-ı Kerim’i okumak veya oruç tutmak için abdest şartı bulunmamaktadır. Bir kadının namaz dışındaki ibadetlerini yapma hususunda abdestli veya abdestsiz, hayız halinde veya cünüp olması gibi hiçbir durum ona engel değildir. Atay, abdest konusundan başka kadının sesiyle ilgili de genel kabulden farklı olarak haram olmadığını söylemiştir. Yaratılışında sosyal bir varlık olan kadın cinsinin tıpkı erkek cinsi gibi sesi haram değildir.³¹³

İnsan, ilahi emrin muhatabı olmada ve emrin gereğini yerine getirmede cinsiyeti itibarıyla herhangi bir ayrıcalığa sahip değildir. Ayrıcalığının olmadığı gibi kolaylaştırma ilkesinden ayrı tutulmamıştır. Bununla beraber kadın ve erkeğe tabiatının gereği olan, toplumun yaşantısıyla desteklenen bazı farklı mesuliyetler verilmiştir. Kadının örtünmesi durumu da bu doğrultuda olan ilahi bir emirdir. Hüseyin Atay, kadınların başlarını örtmelerinin İslam’ın hükmü olduğunu belirtmiştir. Genel manada İslam’ın hükmü olan örtünme emrinin Kur’an okumak için örtünme zorunluluğuna işaret etmediğini de hatırlatmıştır.³¹⁴

Hüseyin Atay’ın kadınlarla ilgili tartışılan bu konularda beyan ettiği fikirler, yaratıcıya kul olma açısından eşitlik şeklinde değerlendirilebilir. Onun Kur’an’dan tespit ettiği ilkelerden işleri ehil olana veriniz, kadın-erkek mahiyet birliği, adil olunuz, temiz ve zarif olunuz, insanın yaratılış gayesi, namaz kılınız, oruç tutunuz gibi ilkeler, kadınlarla ilgili düşüncelerini şekillendirmiştir. Kanaatimizce geçmişin yaşantısına dair bilğimiz olmasa da söz konusu ilkelerin her zaman ve mekânda geçerli olduğu kabulü, Atay için kadına veya erkeğe ayrı bir hükmün konulmuş olmasını mümkün kılmamaktadır. Bu noktada Atay’ın, tarihselci yaklaşımdan farklı bir noktada olduğu düşünülebilir.

2.3.2. Yönetim

Hüseyin Atay, dini kanunların hakiki manada yaşanılabilmesinin dini düşüncede yenilenme ile sağlanacağını savunmuştur. Onun politik teoloji anlayışı din hürriyeti, demokrasi, laiklik ve din- devlet ilişkisi etrafında şekillenmektedir. Bu kavramları izah etmeye Hz. Muhammed’in yaptığı işleri ve verdiği hükümleri sınıflandırmayla başladığı görülmektedir.³¹⁵ Sınıflandırmaya göre Hz. Muhammed hükümlerini verirken bir

³¹³ Düzgün, “Kuran’a Dönüşte Öncü Bir İsim: Hüseyin Atay”, 65.

³¹⁴ Atay, *Kur’an’a Göre Araştırmalar V*, 39.

³¹⁵ Hallaf, *İslam Hukuk Felsefesi*, 42-47.

peygamber olarak, devlet başkanı olarak, kadı ve müftü olarak farklı vasıflarla hüküm vermiştir. Atay da bu dörtlü tasnif üzerinden peygamberin hükümlerini değerlendirmektedir. Hz. Muhammed'in kadı olarak verdiği hükümler hükmün muhatabı olan kişiyle sınırlıdır, başka hüküm ve kişileri bağlamamaktadır. Peygamber olarak söyledikleri dinle alakalı olduğu için sadece tebliğ eder, tatbiki konusunda mücbir davranmamıştır. Dini hükümlerin tatbikini muhatapların vicdanına bırakmıştır. Ancak Hz. Muhammed'in bir devlet başkanı olarak verdiği hükümler vicdani değil, zaruri görülmüştür. Böylece devletin kurumlarının işletilmesi bu hükümlerle sağlanmıştır. Atay, İslam dininin dünya düzeni hakkında verdiği emirlere bakıldığında bu düzen içerisinde din ve devlet ayrımı düşüncesine (laiklik) yer verilebileceğini belirtmektedir. Eleştirilebilir, yanılabilir dolayısıyla sınırsız yetkiye sahip olmayan yönetim ancak bu düşünceyle sağlanabilir. Allah adına yönetimde göreve gelen veya getirilen kişilerin halife, sultan, kral gibi sıfatları kullanan zümreye karşı tedbir, ancak din ve dünya işlerinin ayrılmasıyla mümkün olacaktır. Dolayısıyla Atay, din ve dünya işlerinin ayrılmasının, bireylerin ulema tahakkümünden kurtulmasını ve irade özgürlüğünü elde etmelerini sağlayacağını vurgulamaktadır.³¹⁶ Kur'an-ı Kerim, yeryüzünde Allah'a iman eden toplulukların kendi içlerinde nasıl bir yönetim benimseyeceklerine dair bazı ilkeler vermiştir. Bunlar; şûra (meşveret, istişare), biat, adalet, liyakat ve yöneticilerin yönetilenler arasından olması şeklinde belirlenmiştir.³¹⁷

Atay'a göre modern bir kavram olan demokrasiyi kullanmak yerine İslam medeniyetinde yeri olan "şûra" kavramını kullanmak daha doğru olacaktır. Kur'an-ı Kerim'in desteklediği yönetim biçimi olan şûra, ilim ve itminan duygusunun hâkim olduğu bir danışma halidir. Dolayısıyla Müslüman olan bir topluluğun kendi yönetiminde bu danışma meclisini benimsemesi gerekmektedir. Şûra, beraberinde irade hürriyetini ve Allah'ın emrettiği adil bir yönetimi getirecektir.³¹⁸

2.3.3. Zekât

Zekât sözlüklerde artma, arıtma, övgü ve bereket anlamlarında tarif edilmektedir. Terim olarak Kur'an'da *"Altın ve gümüşü biriktirip Allah yolunda sarfetmeyenlere (malının zekâtını vermeyenlere) can yakıcı bir azabı müjdele. Bunlar cehennem ateşinde kızdırıldığı gün, zekâtını vermeyenlerin alınları, böğürleri ve sırtları, onlarla (yani altın, gümüş, servet)*

³¹⁶ Düzgün, "Hüseyin Atay", 299-300.

³¹⁷ Atay - Öztürk, *İslam Gerçeği*, 91-95.

³¹⁸ Atay, *İslam'da İşçi ve İşveren İlişkisi*, 28-29.

dağlanacak, bu kendiniz için biriktirdiğinizdir, biriktirdiğinizi tadın denecektir.”³¹⁹ ayetinde belirtilen gruplara verilmek üzere, dinen zengin kabul edilen kimselerin sahip oldukları mallardan ayrılan belli bir payı ifade etmektedir. Aynı şekilde bu payın maldan ayrılmasına da zekât denilir.³²⁰ el-Müfredât adlı eserinde Râgıb el-İsfahânî zekâtı, Yüce Allah’ın bereketinden kaynaklanan artış şeklinde açıklamıştır. İlâveten el-İsfahânî, bazı ayetlerde vurgulandığı üzere zekâtın özellikle “insanın nefsinin ve malını” arındırma anlamına dikkat çekmiştir.³²¹

Hüseyin Atay ise zekâtı açıklarken zenginlik ve fakirlik kavramlarına odaklanmıştır. Zenginlik ve fakirlik zamana ve mekâna göre değişen sıfatlardır. Dolayısıyla bugünün zengini yarın fakir veya bugünün fakiri yarın zengin olabilir. Zekât ibadetinin farz olduğunun benimsenmesi bu esasın her zaman ve mekânda yerine getirilmesinin teminatı sayılır. Atay, zekâtın yoksulun hakkı olduğunu ve Kur’an-ı Kerim ayetlerinde belirtilen kişilere verilmesi hususunu vurgulamıştır. Bu vurgusuyla, zekâtın zenginin malını temize çıkarma vasfından ötürü malının kiridir ve temiz değildir gibi bir açıklama Kur’an’a ve İslâm esaslarına aykırıdır. Zâriyât Suresi 19. ayette “zenginlerin mallarında fakir ve yoksulların hakkı vardır” ifadesi doğrultusunda ilahi kelâmın bir insan için hak gördüğü bir şey ancak temiz olan bir şeydir. Dolayısıyla zekât, yoksul için en temiz ve helâl olan şeydir. Buradan şu mana da çıkmaktadır: Zekâtı sahibine yani yoksula vermeyen kişi hak yani haram yemektir. Böylece malına haram karıştırmıştır. Zekâtın iki yönlü bir ibadet olması göreceli olan bu durumu ortaya çıkarmıştır. Zengin kişi zekâtını yoksula yani hak sahibine verdiği zaman başkasının hakkını malından çıkardığı için malını haramdan kurtarmış olacaktır. Bu şekilde malı temizlenmiş olur. Kur’an’ın zekât emrinin birçok sebep ve hikmeti olsa da burada bir tanesini zikreden Hüseyin Atay hiçbir zenginin, zekâtının yani vergisinin kendisinden haksız yere alındığını söylememesi gerektiğini belirtir.³²² Ayrıca bir zengin yoksulu yoksulluğundan ötürü kınamak ve aşağılamak, sahip olduğu fazla malın kendi meziyetinin ürünü ve getirisi olduğunu söylemek hakkına da sahip değildir. Çünkü toplumlar yoksul veya zengin, kör, topal veya sağlam kişilerden ve onların ailelerinden müteşekkildir. Zengin bir kişi bu çeşitliliğin hâkim olduğu toplumun imkanlarıyla zengin olmuştur. Burada şunu açıklamak gerekir ki bahsi geçen haram, bir kimsenin cebinden veya kasasından çalınan paranın haram olması gibi haramdır. Parçalanma kabul etmeyen haramlık nicel olarak

³¹⁹ et-Tevbe 9/34-35.

³²⁰ Mehmet Erkal, “Zekât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/207-209.

³²¹ İsfahânî, *Müfredat Kur’an Kavramları Sözlüğü*, 459-460.

³²² Atay, *Kur’an’a Göre İslam’ın Temel Kuralları*, 90-91.

artmayı ve eksilmeyi de kabul etmeyen olgudur. Ancak bir şeye ne ölçüde ve oranda haram karışmışsa o şeyde o nispette haram var denir. Zekât da hak sahiplerine verilmediği takdirde malın içerisinde haram nitelik taşıyan mal olarak kalır.³²³

Zekât aynı anda hem sosyal yaşamı hem toplumu hem de devleti ilgilendiren önemli bir olgudur. Atay'a göre bu çok yönlü ibadetin günümüz şartlarına göre değerlendirilip esaslarının gözden geçirilmesi gerekmektedir. Zekât kelimesi *zekât* lafzı olarak Kur'an'da otuz iki defa geçmektedir. Yirmi yedi yerde namazla birlikte ve beş yerde ayrı veya başka farzlarla bulunmaktadır. Zekât kelimesinin tek geçtiği, "*Zekât vermeyenler, işte bunlar ahireti inkâr edenlerdir.*"³²⁴ ayeti, zekât vermeyen kimsenin ahiret inancının olmadığını hatırlatmaktadır. Daha sarîh söylenmesi gerekirse zekâtı vermeyen bir kimse İslam inanç esaslarından birini inkâr etmiş dolayısıyla küfre düşmüştür. Bununla beraber Kur'an-ı Kerim'de bir de "sadaka" kelimesi kullanılmış ve bazı yerlerde zekât anlamında kullanılmıştır. Hz. Peygamber de bu yerlerde sadakayı zekât anlamında uygulamıştır. Zekât anlamında kullanılan sadakanın verildiği yerleri Kur'an-ı Kerim sekiz sınıf olarak zikretmiştir. Kur'an'da otuz iki yerde geçen zekât sözü "zekât vermek" şeklinde anlatılmıştır. Miktarı ve kime verileceği bildirilmemiştir.³²⁵ Hüseyin Atay, zekâtın miktarı ve ödeme usulünde bin dört yüz sene içerisinde değişen hayat şartlarına ve yaşanan kültüre, malların çeşidine göre yeniden ve yeni fakihler tarafından tespit ve tayinler yapılması gerektiğini³²⁶ ifade etmiştir. Ona göre Müslümanlar, zekâtın sosyal bir kalkınma ibadeti olduğunu³²⁷ "*İnsanlara güzel söz söyleyin, namazı kılın ve zekâtı verin.*"³²⁸ "*Tövbe eder, namazı kılar ve zekâtı verirler ise, dinde kardeşlerinizdir.*"³²⁹ ayetleriyle özümsemelidirler.

2.3.4. Fâiz

Arapça r-b-v kökünden türemiş olan *ribâ*, sözlükte arttı, yükseldi³³⁰ manasında Kur'an-ı Kerim, hadisler ve fıkıh kitaplarında karşılık bulmaktadır. Türkçede yaygın olarak *ribâ* yerine *fâiz* kelimesi kullanılmaktadır.³³¹ *Fâiz*, Arapçada taşmak anlamında olan "feyezan" kökünden gelen bir sıfattır. Dolayısıyla anlamı taşan, artan, fazlalaşan demektir.³³²

³²³ Atay, *Kur'an'a Göre İslam'ın Temel Kuralları*, 92.

³²⁴ el-Fussilet 41/7.

³²⁵ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar V*, 105-106.

³²⁶ Dodurga, *Hüseyin Atay'ın İçtihat Anlayışı*, 95.

³²⁷ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar III*, 56.

³²⁸ el-Bakara 2/83.

³²⁹ et-Tevbe 9/11.

³³⁰ İsfahânî, *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 412.

³³¹ İsmail Özsoy, "Fâiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/110-126.

³³² Atay, *Kur'an'a Göre İslam'ın Temel Kuralları*, 49.

Faizin eş anlamlısı kabul edilen ribâ; fazlalık, nema, artma, çoğalma, yükseğe çıkma, (bedenen) serpilip gelişme” gibi anlamlara gelir. Arapçada tepelere, düz araziye nispetle daha yüksek oluşları sebebiyle râbiye, canlıları besleyip büyötmeye de terbiye denir. Bu sözlük anlamıyla ribâ, hem bir şeyin kendi içinde bulunan hem de iki şey arasında mukayeseden doğan fazlalığı ifade eder.³³³

Paranın kullanılmaya başladığı, alışverişin para karşılığı yapıldığı ilk anlardan beri fâiz mefhumunun ortaya çıktığı kabul edilmektedir. İnsanoğlu, mal sahibi olmak bakımından ikilemde kalacak şekilde iki fikre sahiptir. Bu iki fikir birbiriyle çelişen servet biriktirme arzusuyla zengin olmak istemesi ve servetinin insanlar nazarında meşruiyet kazanmasıdır. Mal ve servet biriktirme hırsı, çoğunlukla meşru yoldan insanların benimsediğı türden kazanca engel olmaktadır. İşte bu noktada fâizin yaygınlaştığını söylemek mümkündür. Toplumun mal sahibine kötü bir insan olarak bakmasına sebep olacak fâiz neticesinde kişi mal biriktirmiş olur.³³⁴

Kişinin servetinin, bizzat şahsına ait hakkı ve helal malı olduğunun benimsenmesi, ancak kendi emeğı ve gayreti ile onu elde etmiş olmasıyla mümkündür. Ortaya konan emek ve bu emeğin karşılığı olan değer, sahip olma arzusunu adaletle gerçekleştirme neticesidir. İşte burada fâiz uygulamasının kazanç ve emek adaletsizliği neticesinde karşılıksız bir kazanç olduğu görölmektedir. Bir kimseye verilen on bin lira borç karşılığında, bir sene sonra ondan on dört bin lira alınıyorsa bunun on bin lirası verilen on bin liraya karşılıktır, kalan dört bin liranın karşılığı yoktur. Fâiz olarak tanımlanan bu dört bin liranın karşılığının ne olduğunu meşru ve haklı gösterecek bir cevap, fâiz sorununu çözümlemiş olacaktır. Atay’a göre her devirde verilen çeşitli cevaplar insanoğlunu henüz tatmin etmiş görölmediğindendir ki, bu soru hâlâ askıda olup cevap aranmaktadır. Bazı medeniyetlerde yasaklanan fâiz, İslamiyet’te de haram kılınmıştır.³³⁵

Hüseyin Atay’a göre İslâm hukukunun çeşitli metotlarla ve çıkarımlarla ortaya koyduğu çözüm önerileri, Müslümanların modern dünyadaki yaşantısında karşılığını bulamamaktadır. Günümüz karmaşık ekonomik faaliyetlerde yapılan işlemler açısından ikna edici önerilerin olmadığı belirtilmektedir. Ekonominin, ülkeler açısından dünya çapında siyasi veya kültürel iz bırakmanın, etkili olmanın baş aktörü olduğunu söylemek doğru olacaktır. Her türlü ekonomik faaliyetin karmaşık ve küresel hale geldiğı dünyada fâiz

³³³ Özsoy, “Fâiz”, 12/110.

³³⁴ Atay, *Kur’an’a Göre İslam’ın Temel Kuralları*, 49.

³³⁵ Dodurga, *Hüseyin Atay’ın İçtihat Anlayışı*, 128.

işlemlerinin yoğun bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir. Bu yoğunluğun içerisinde günümüz Müslümanlarının İslam’da fâiz meselesinin çözüme kavuşturulabilmesi için çaba sarfetmesi gerekmektedir.³³⁶

Hüseyin Atay, fâizle ilgili günümüz Müslümanlarına yol gösterecek birtakım öneriler sunmuştur. Ona göre öncelikle Kur’an ayetlerinin etimolojik, sosyolojik ve ekonomik açıdan konunun uzmanı kişiler tarafından ayrı ayrı veya beraberce incelenmesi gerekmektedir. Kur’an ayetlerinin incelenmesinden başka konuyla ilgili hadislerin de bu metot ve ölçü içerisinde ele alınması, Hz. Muhammed ve dört halife devrindeki uygulamaların tarihi verilerle desteklenmesi gerekmektedir.³³⁷

Tarih boyunca dünyanın çeşitli yerlerinde farklı mezhep mensuplarınca uygulanan fâiz muamelelerinin araştırılması, günümüzdeki ticarî ve ekonomik bakımdan fâiz nazariyesinin açıklanması, banka ve şahıs fâizlerinin tâbi olduğu değişik işlemlerin incelenmesi, fâizin ferde ve topluma sağladığı kâr ve faydanın yanında, getirdiği zararların da tespit edilmesi gerekmektedir. Hüseyin Atay’a göre yapılan kapsamlı ilmî çalışmaların ardından ancak İslam’a göre fâize bir çözüm ve yorum getirme imkânı olabilir. Çalışmaların neticesi kesin çözüm sunmamakla beraber Müslümanların ilmi çabası sonucunda ilahi iradenin razı olacağı bir neticeye ulaşılabilir. Buradan fâiz konusunda kesin çözümün olmayacağı da anlaşılabilmektedir.³³⁸

Konunun okuyucu tarafından değerlendirilebilmesi adına fâiz hakkında indirilen bazı ayetlerin ve Hz. Ömer’e isnat edilen bir sözü aktarmak doğru olacaktır.³³⁹

*“Fâiz (riba) yiyenler, ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi ayağa kalkarlar. Bu, onların ‘aslında alışveriş de fâizdir’ söylemelerinden dolayıdır. Oysa Allah alışverişini helal fâizi haram kıldı. Kim Rabbinden gelen öğütten dolayı fâizcilikten vazgeçmiş ise geçmişte olanlar kendisine kalır ama bundan sonra durumu Allah’a aittir. Tekrar fâizciliğe dönen cehennemlik olup orada temellidirler. Allah fâizi eksiltir, iyilik için verilen bağışları artırır.”*³⁴⁰

“Ey inananlar! Allah’tan sakının. İnanmışsanız fâizin arta kalan hesabından vazgeçin. Eğer vazgeçmezseniz Allah ve peygamberine karşı bir harp ilan etmiş olursunuz. Ama tövbe

³³⁶ Atay, Kur’an’a Göre İslam’ın Temel Kuralları, 50.

³³⁷ Atay, Kur’an’a Göre İslam’ın Temel Kuralları, 51.

³³⁸ Atay, Kur’an’a Göre İslam’ın Temel Kuralları, 50.

³³⁹ Atay, Kur’an’a Göre İslam’ın Temel Kuralları, 51.

³⁴⁰ el-Bakara 2/275

ederseniz sermayeniz sizindir.”³⁴¹

Hiz. Ömer şöyle buyurmuştur: “Kur’an’da en son inen ayet Bakaradaki fâiz ayetidir. Allah’ın elçisi fâizin ne olduğunu bize anlatmadan ölmüştür. Onun için seni şüphede bırakanı bırak, şüphede bırakmayanı al!”³⁴²

Verilen bilgiler ışığında ribâ ve fâizi Hüseyin Atay’ın aynı anlamda kullandığı fakat neyin ribâ olduğunun neyin ribâ olmadığına netleştirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır. Atay, *Toplumsal Yaşam İlkeleri* makalesinde ise ribâ ve fâiz konusunu anlatırken “tefecilik” tabirini kullanmıştır.³⁴³

“Ey inananlar! Artık artı olanı/ribâyı kat kat artırarak yemeyin. Allah’a saygılı olun ki başarıya eresiniz.”³⁴⁴

“İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz herhangi bir artı olan Allah katında artmaz; fakat Allah’ın rızasını dileyerek verdiğiniz bir zekât ise işte onu verenler karşılığını kat kat arttıranlardır.”³⁴⁵

Kur’an-ı Kerim’in son inen ayetlerinden biri Hiz. Ömer’in de rivayetinde aktarıldığı üzere fâizle ilgili ayettir. Fâiz konusu Kur’an açısından Müslüman toplumun ihyası adına önem verilen bir konudur. Ribânın yani fâizin haramlığı İslam’ın her peygamber devrinde emrettiği bir husus olmuştur. Kur’an’da zikredilen peygamberlerin dönemlerinde de bu yasak bildirilmiştir. Paranın henüz keşfedilmediği, takas yönteminin alışverişte kullanıldığı dönemlerde fâiz uygulamasının olmadığı düşünülmektedir. Paranın icadıyla başlayan fâiz uygulaması, toplumun refahını isteyen, tek bir zümrenin zenginleşmesinin doğru olmadığını savunanlar tarafından da eleştirilmiştir. İslam literatürüne ise fâiz yani ribâ kavramının girmesi ilk olarak Rûm Suresi 39. ayetle olmuştur. Tabii bu ayette inananlar için ribânın yasaklanmasından ziyade Allah katından olumsuz bir vasfı olduğu hatırlatılmıştır. Ardından gelen Âl-i İmrân Suresi 130. ayette ise ribânın kat kat artırılarak yenmesi haram kılınmıştır.³⁴⁶

Hüseyin Atay, fâiz /ribânın alışveriş sonucunda alınan, verilen hediye veya bahşış olabileceğini de söylemiştir. Çünkü hediye alma veya bahşışta de verilenden fazlasını elde

³⁴¹ el- Bakara 2/276.

³⁴² Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethü’l-Kadir* (Kahire: Daru’l-Vefa, 2014), 20.

³⁴³ Hüseyin Atay, “Toplumsal Yaşam İlkeleri”, *Matürîdî’nin Düşünce Dünyası*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011), 328.

³⁴⁴ Âl-i İmrân 3/130.

³⁴⁵ er-Rum 30/39.

³⁴⁶ Atay, “Toplumsal Yaşam İlkeleri”, 328.

etmek umulmaktadır. Maturidi'nin görüşünden de destek alarak ribâ hakkında bazı ihtimalleri sıralamaktadır: Ribânın anlamındaki ihtimallerin birincisi kat kat yenmesi yasaklanan ribânın Arap geleneğindeki “tefecilik” olduğudur. Ayette tefeciliğe reddiye vardır. Bu işlem ribânın vadesinin bitip de ödenmemesi durumunda, birinci ribâ neticesinde kazanılmış paranın ilk sermayeye katılmasıyla birlikte ikisinin toplam miktarının tekrar fâize verilmesi şeklinde uygulanmakta idi. Bu işlem tefecilik uygulaması olarak tanımlanmıştır. Neticede ayette haram kılınan ribâ tefecilik neticesinde ortaya çıkan ribâdır.³⁴⁷

Fâizin/ribânın mutlak olarak haram kılındığı ve konuyla ilgili inen son ayet Bakara Suresi 275. ayette de bu yöne dikkat çekilmiştir. Bu yüzden alışveriş helal fâiz haram kılınmıştır. Ribânın anlamındaki ikinci ihtimal, ayette geçen *kat kat* ifadesinin fâizin haram kılınmasından önceki bir duruma işaret etmesidir. Fâiz/ ribâdaki üçüncü ihtimal de fâiz yeme konusunda kişinin ısrarlı olmasıdır. Dördüncü ihtimal, ayetteki *kat kat* ifadesinin takdimiyle beraber anlam verilmesidir. Buna göre Âl-i İmrân Suresi 130. ayetin anlamı, “*Fâizi yemeyin! Eğer onun haram olduğunu bildikten sonra yerseniz günahınız ve azabınız katlanır.*” olacaktır. Kur'an-ı Kerim Yahudi toplumuna da ribâyı haram kıldığını Nisâ Suresi 161. ayette bildirmiştir: “*Yahudilerin zulmü sebebiyle, bir de pek çok kimseyi Allah yolundan engellemeleri, kendilerine yasaklandığı halde fâizi almaları ve haksızlıkla insanların mallarını yemeleri yüzünden önceden helâl kılınan temiz ve iyi şeyleri onlara haram kıldık ve içlerinden inkâra sapanlara acı bir azap hazırladık.*” Bu ayet fâiz/ ribânın önceki milletlere de yasaklandığına dair bir delil niteliğindedir.³⁴⁸

Hüseyin Atay'a göre fâizin kapsamlı ele alındığı metodolojik bir çalışmadan sonra ancak dünya Müslümanlarının ticari işlemleriyle ilgili Allah'ın razı olacağı bir hükme ulaşılabilir. Hz. Ömer'in peygamberin açıklamaya ömrünün yetmediği fâiz uygulamasına şüpheyle yaklaşarak uzak durmayı tavsiye ettiği söz Müslümanlar için bir tavsiye niteliğindedir. Oysaki zamanımızda enflasyon diye tabir edilen olgunun kişiye verdiği zarardan koruyacak kadar fâiz alınmasına müsaade edilmelidir. Buna da fâiz demek yerine cârî hesabın dengelenmesi denilmelidir. Ayetler geniş bakış açısıyla okunduğunda vadeli alışverişlerde uygulanan fiyat farkını almanın veya ödemenin yasağın kapsamına girmediği görülecektir.³⁴⁹

Hüseyin Atay'ın Maturidi üzerinden aktardığı görüşleri esasen kendisinin de benimsediği,

³⁴⁷ Atay, “Toplumsal Yaşam İlkeleri”, 329.

³⁴⁸ Atay, “Toplumsal Yaşam İlkeleri”, 330.

³⁴⁹ Atay, “Toplumsal Yaşam İlkeleri”, 330-331.

ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu noktada selefin görüşünü benimsediği düşünülse de Atay için, faiz konusunda içtihat yapmaktan ziyade sadece konunun uzmanlarına yönelik birkaç tavsiye cümlesi sıralamak yeterli olmuştur.³⁵⁰ Onun fâiz konusundaki şüpheli yaklaşımının, günümüzdeki fâiz işlemlerinin karmaşıklığı ve peygamber dönemi fâiz yaklaşımının belirsizliği ile ilgili olduğu söylenebilir.

2.3.5. Kısas

Kur'an-ı Kerim, Allah ve kulları arasındaki ilişkiyi ahlaki ve imanî bir zeminde aktarmaktadır. Başka bir ifadeyle Allah ve insan ilişkisi kalbîdir ve tercih niteliği taşımaktadır. Yapılması emredilen bazı ibadetlerin bazıları tercihe bırakılmış ve sonucunda da yaratıcıya yakınlaşma vadedilmiştir. Bu ibadetlerin yerine getirilmesinde fert, toplum, devlet, kanun gibi bir başka otoritenin bakışı söz konusu değildir. Bu görevlerin yerine getirilmemesi ve ihmali halinde de dünyada herhangi bir cezai müeyyide uygulanamaz. Ancak Kur'an-ı Kerim bu ihmallerin günah olduğunu belirterek, bu günahların cezasının Allah tarafından ahirette takdir edileceğini ifade etmiştir.³⁵¹

Hüseyin Atay'a göre Kur'an ve hadislerde aktarılan günahlar hakkındaki cezalar dine yani ahirete yönelik olmaktan ziyade toplumsal huzurun tesis edilmesi ve eğitim siyaseti ile alakalıdır. Dolayısıyla günahın neticesinde ceza tatbik edilen kimse günahının bedelini ödemiş olmamaktadır. Dünyada verilen maddi ceza, kişiyi günahın ahiretteki azabından kurtarmayacaktır. Ahiret azabından kişiyi kurtaracak tek çözüm kişinin günahı adına tövbe etmesidir.³⁵²

Allah ve kul ilişkisinin öznelliğine karşılık insanlar arası ilişkilerde Kur'an-ı Kerim daha somut ve normatif yaklaşım getirmiştir. İnsanı ve ona bağlı değerleri yaşatmayı ve korumayı amaç edinen Kur'an-ı Kerim, bu ilişkilerde insanlara daima karşılıklı hak ve çıkarların gözetilmesini öğütlemiştir. Bu hakların ihlalinin önlemek için de çok kesin ve sert tedbirler almıştır. Kesin ve sert önlemlerin alındığı hak ihlallerinin en net örneği adam öldürme ve yaralama suçlarının cezası olan kısas cezasıdır.³⁵³ Kur'an'da emredilen kısas cezasının şartı vardır. Bu şartın da iki yönü bulunmaktadır: Ferdin/varislerin hakkı ve kamunun hakkı/düzeni.³⁵⁴

³⁵⁰ Atay, *Kur'an'a Göre İslam'ın Temel Kuralları*, 49-52.

³⁵¹ Atay- Öztürk, *İslam Gerçeği*, 74.

³⁵² Atay, *İslam'ı Yeniden Anlamak*, 245.

³⁵³ Atay - Öztürk, *İslam Gerçeği*, 75.

³⁵⁴ Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar V*, 178.

Bir insan öldürmek, İslam dininin en önemli yasaklarından biridir. Dünyaya gelmiş bir canın yaşamına son verme hakkını Allah kimseye vermemiştir. İnsan öldürmenin serbestliğinin olduğu bir dünyada ölümün kimden geleceği endişesiyle huzur olmayacaktır. Bunun için Allah, iyi bir insan olmanın sınırına başkasını öldürmemeyi ve ölümü teşvik etmemeyi koymuştur. Bunun neticesinde de İslam'ın kurallarına kısası yani idam cezasını emretmiştir. Bu cezanın tatbikini de yöneticilere ve hukuka bırakmıştır. Bireylerin bir otorite olmaksızın kendi kisaslarını gerçekleştirmelerinin önüne geçilmiştir. Birey yapılan haksızlık neticesinde devletten ve hâkimden kısas isteme hakkına sahiptir.³⁵⁵

İnsan, kutsal metinlerden öğrendiğimiz kadarıyla Allah'ın yarattığı en değerli varlıktır. Bütün kâinatın onun için tasarlanmış olduğunu ifade eden ayetler bunun delilidir. Allah, bu değerli varlığı kendi nezdinde her şeyin önünde ve üstünde tutmuştur. Bununla birlikte ondan pek çok şey talep etmiştir. Buradaki talep, bazen tavsiye bazen de emir niteliğinde olmuştur. Kendisinden istenen ve bekleneni yerine getirebilmesi için insana akıl gibi ilahi bir nimeti de bahşetmiştir. İlahi ruhun kendisine üflenmesiyle akıl sahibi olan ve değerlenen insanın yaşamına son vermek, yalnızca bir insanı yok etmek değildir. O insandan beklenen bütün hayırlara, güzelliğe, gayrete, hayatın kendisine ve insanlığa yapılacak bir kötülüğü barındırmaktadır. Çünkü, insan özü itibarıyla kâinatı temsil etmektedir. Bir insanın insanlığı temsil ettiğine dair Mâide Suresi 32. ayet delil gösterilebilir: *“Bir insanı öldüren, bütün insanları öldürmüş, bir insanın hayat bulmasına sebep olan, bütün insanlığa hayat sunmuş gibidir.”* Ayetin de işaret ettiği gibi umumi anlam taşıyan bir hayatı korumak, hayatı yaratan ve onun sırrına vakıf olan yaratıcının önemseydiği bir meseledir. Bir varlığın canını başka bir varlığa karşı koruma altına almanın yolu, Kur'an literatüründe *kisas* olarak aktarılmıştır. Buna göre haksız yere akıtılan kanın aynıyla bedelinin kişiye veya varislerine ödetilmesidir. Allah, ilahi kelamında emrettiği kısas ilkesiyle yaşamı koruma altına almıştır. Konuyla ilgili Bakara Suresi 197. ayette şöyle buyrulmaktadır: *“Ey akıl ve gönül sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır, kısas sayesinde sakınıp korunabilirsiniz.”* Hüseyin Atay'a göre ayetteki muradı kavramak için akıl ve gönül kıstasını devreye sokmak gerekmektedir. Aksi halde affedicilik, merhamet ve insancılık adına hayata kasteden zalime arka çıkılmış olur. Bu da hakkı ihlal edileni değil, hakkı ihlal edeni korumak anlamına gelir. Çünkü, affetme yetkisi yalnızca hak sahibine verilmiştir. Toplumun hakkını gasp eden bir davranışı affetmek nasıl ki birey için mümkün değil, aynı şekilde hakkı gasp edilen ferdin hakkını da toplum

³⁵⁵ Atay, *Kur'an'a Göre İslam'ın Temel Kuralları*, 27.

affedemez. Ne toplum ne de birey salt birinin insafına bırakılamaz.³⁵⁶ Kısas cezasının tatbik edilmemesi demek hayat hakkı elinden alınan bireyin uğradığı zulmü görmezden gelmektir. Ayrıca bu görmezden gelme neticesinde öldürülen kişinin aile ve akrabaları katilin cezasını verme yoluna gidebilirler. Bu da neticede toplumda kan davası gibi intikam barındıran olguların yayılmasına yani sıralı ölümlere yol açabilir. Neticede bir kişinin başlattığı zulüm birçok insanın haksız yere zulme uğramasına sebep olabilir. “Kısasta sizin için hayat vardır” ilkesi bu durumu işaret etmektedir. Kısasın katil kişinin canına yönelik uygulanması, bedensel cezaların daha caydırıcı nitelikte olmasıyla ilgilidir. İlahi maksat, insanlara ceza vermek değildir. İnsanın hayatının devamında suç işlemesine engel olmaktır. Kısas cezasının tek bir kişide tatbik edilmesiyle ortaya çıkan zararlar, cezanın tatbik edilmemesi neticesinde ortaya çıkan zararı karşılaştırmak, kısas cezasının önleyici bir ceza olduğunu anlamaya yardımcı olacaktır. Af yetkisi hak sahibinde olmak kaydıyla, hakkı ihlal edilen hakkını bağışlayabilir, affedebilir. İlahi kelam, Bakara Suresi 178. ayette af yolunu da teşvik etmekte ve bunu yaparken de bütün olup bitenlere rağmen her iki tarafı birbirinin kardeşi olarak değerlendirmektedir. Hak ihlaline maruz kalan kişi ölmüşse, affetme yetkisi ölen kişinin varislerine geçmektedir.³⁵⁷

Kısas cezasının tatbiki, yalnızca kamunun otorite kurumlarının yetkisindedir. Aksi durumda ihkâk-ı hak yani kan davasına sebep olacak ortam hazırlanmış olur.³⁵⁸ Allah, Nisâ Suresi 93. ayette şu beyanda bulunmaktadır: “Kim bir mü’mini kasten öldürürse onun cezası, içinde sürekli kalacağı cehennemdir. Allah bunu yapana gazap etmiş, onu lanetlemiş ve onun için korkunç bir azap hazırlamıştır.” Burada yanlışlıkla adam öldürmenin cezasını yukarıdaki ayetlerden yani kısas cezasından ayrı tutmak gerekmektedir. Zira yanlışlıkla bir insanın hayatına son vermenin cezası Kur’an’a göre diyet ve kefarettir. Konuyla ilgili Nisa Suresi 92. ayette şöyle buyrulmaktadır:³⁵⁹ “Yanlışlıkla olması dışında, bir mü’minin bir mü’mini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mü’mini öldüren kimsenin, mü’minin bir köle azat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir; olur ki, ölünün ailesi o diyeti bağışlamış olsun. Eğer öldürülen, mü’min olduğu halde size düşman olan bir toplumdan ise mü’minin bir köle azat etmek lazımdır. Şayet kendileriyle aranızda anlaşma bulunan bir toplumdan ise ailesine teslim edilecek bir diyet ve bir mü’minin köleyi azat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin Allah tarafından tövbesinin kabulü için iki ay peş peşe

³⁵⁶ Atay - Öztürk, *İslam Gerçeği*, 75.

³⁵⁷ Atay - Öztürk, *İslam Gerçeği*, 76.

³⁵⁸ Atay, *Kur’an’a Göre İslam’ın Temel Kuralları*, 27.

³⁵⁹ Atay - Öztürk, *İslam Gerçeği*, 77.

oruç tutması lazımdır. Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir.” Kur’an’ın bu ayetine bakıldığında bir din ve inanç ayrımı olmaksızın “bir insanı öldüren bütün insanları öldürmüştür” ilkesini koyduktan sonra, özellikle bir mü’minin öldürülmesi şeklinde geçmesi burada farklı bir durumun olduğuna işaret etmektedir. Müslümanların inanç adına Müslüman olduğunu söyleyen başka dini gruplara saldırmalarının önüne geçilmesi bu ayetle sağlanmak istenmektedir. Dini grupların kendilerini tanımladığı üst kimlik olan Müslümanlık, alt kimliklerin birbirleriyle muhtemel çatışmasına engel olmak esas alınmıştır.³⁶⁰

Kur’an, insanın sadece hayat hakkını korumamıştır, onun beden bütünlüğünü de muhafaza etmek istemiştir. Haksız yere öldürülmenin cezası nasıl kısas olarak isimlendirildiyse bedene karşı işlenen bir suçun cezası da kısas çerçevesine dahil edilmiştir. Buna göre Kur’an şu kaideyi koymuştur: “Size saldırı ve tecavüzde bulunana, yaptığı tecavüz ve verdiği zararın aynıyla karşılık verin.”³⁶¹ Bir başka ayette de şöyle denilmektedir: “Kötülüğün cezası, yapılan kötülük kadardır. Fakat, affeden, barışanın mükafatını Allah verir.”³⁶² Bedensel yaralamalara karşı uygulanacak cezanın en sarih ifadesi şu ayette geçmektedir: “Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ve tüm yaralamalarda aynıyla kısas. Kim bu hakkını bir bağış olarak karşı tarafa bırakırsa bu yaptığı onun için bir kefarettir.”³⁶³ Son ayetten çıkarımımız kısasın tatbik edilmesi, hakkı ihlal edilenin şikayetine bağlıdır. Kısasın olması için şikâyet veya talebin yetkili kurumlara yapılması gerekmektedir. Hakkı gasp edilen taraf şikayetin neticesinde affedebilir veya keffaret/tazminat isteyebilir. Şunu belirtmek gerekir ki kısas cezasının tatbiki mutlaka değildir. Hak sahipleri af yolunu tutmayı da tercih edebilirler. Maksat toplumun refahının korunmasıdır.³⁶⁴

Kisas meselesinin vahyin peygamberinin yaşadığı dönemden ve o dönemin şartlarından uzak konuşulması doğru olmayacaktır. O dönemde Arabistan’ın tamamında dolayısıyla Medine’de pek çok Musevi yaşamaktadır. Yukarıda aktarılan Mâide Suresi 45. ayetin ifade ettiği bireyin bedensel bütünlüğüne yönelik suçun cezalandırılması hükmü, Tevrat’ta da geçen bir hükümdür. Yarımada da yaşayan ve putperest olan Arap kabileleri arasında kısas gibi cezalar da uygulanmaktaydı. Tabii Arap kabileleri otoritenin olmadığı bir ortamda bu cezayı tatbik ettikleri için aralarında kan davaları çok fazla yaşanmaktaydı. Neticesinde de birçok insan haksız yere öldürülebiliyordu. Toplumsal huzurun ve refahın sağlanmasının

³⁶⁰ Atay - Öztürk, *İslam Gerçeği*, 77.

³⁶¹ el- Bakara 2/194.

³⁶² eş- Şûra 42/40.

³⁶³ el- Mâide 5/45.

³⁶⁴ Atay - Öztürk, *İslam Gerçeği*, 78.

amaçlandığı kısas ve diyet cezasının tatbikinde neticelerin değerlendirilmesi gerekmektedir. Bakara Suresi 178. ayette bu husus şöyle ifade edilmiştir: *“Ey inananlar! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı...Öldüren ölenin kardeşi tarafından bağışlanmışsa, kendisine artık, örfe uymak ve bağışlayana iyilikle bir ödemedede bulunmak düşer. Bu, Rabbinizin bir hafifletmesi ve rahmetidir. Ama bundan sonra tecavüzde bulunan olursa ona, elim bir azap vardır.”* Ayetin son bölümü, adam öldürme olayında taraflar arasında barış sağlandıktan sonra, affeden tarafın tekrar katili cezalandırmaya kalkışmasını yasaklamaktadır. Aksi bir durumun neticesinin ise ahirette hayır getirmeyeceği belirtilmiştir. Adam öldürmede ve yaralamalarda durum birbirinin aynısıdır. Cezalandırmalarda, Kur'an-ı Kerim hem mağdurun hakkını korumayı hem de toplum barışını sağlamayı amaç edinmiştir. Önemli olan bu amacın gerçekleştirilebilmesidir. Yöntem hususunda esnekliğin olduğu ayetten anlaşılmaktadır. Hüseyin Atay'a göre Kur'an, kısas olayında prensipleri vazetmiştir, ayrıntıları ise insanlara bırakmıştır.³⁶⁵ Bir insan için canı, kolay vazgeçebileceği bir şey değildir. Bu yüzden yaratıcı, savaş, hastalık, açlık veya başka bir sebeple insanın hayat hakkının elinden alınmasına engel olacak kurallar koymuştur. Atay'a göre bu engelleyici kurallardan kısasın tatbiki, ilahi kelamın “adam öldürmeyiniz” ilkesinden kaynaklanmaktadır. Kısas yetki sahiplerinin eliyle uygulandığı taktirde, otoritelerin yöntemleri farklı olsa da adaleti sağlamayı temin etmektedir.³⁶⁶ Atay, bu çalışmada yer verildiği üzere kısas meselesini konuşurken peygamber döneminin de göz önünde bulundurulması gerektiğini söyleyerek bu konuda tutarsızlık sergilemiştir. Kur'an'ın temel kaidesinin bilindiği bir ortamda geçmiş yaşantının bilinmesine gerek olmadığı, onun akli ve günceli ön plana çıkaran görüşlerini daha çok yansıtmaktadır.

³⁶⁵ Atay - Öztürk, *İslam Gerçeği*, 79.

³⁶⁶ Atay, *Kur'an'a Göre İslam'ın Temel Kuralları*, 27.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Hüseyin Atay, Türk İslam düşünürlerinden biri olarak Kur'an'a yaklaşımıyla dikkat çekmektedir. Atay'ın Kur'an'a dair yaklaşımını anlamak için onun metin yorumlarına ve dinî düşüncelerine odaklanmak önemlidir. Atay, Kur'an'ı yalnızca tarihsel bir metin olarak değil, evrensel bir rehber olarak görmektedir. Ona göre, Kur'an'ın mesajı zamanla sınırlı değildir; her çağda insanlara hitap eden bir mesaj taşır. Bu bakış açısıyla, Kur'an'ın anlamı ve içeriği, her dönemde insanlığın ihtiyaçlarına göre farklı şekillerde anlaşılabilir ve uygulanabilir. Onun kullandığı yöntemde Kur'an ana kaynaktır. Bu yüzden Kur'an'da izahı olan bir hükümle ilgili hadise gitmeye gerek yoktur. Peygamberden sonra Kur'an'da yer alan hükümler yorumlanmış, yorumlandıktan sonra bu yanlış yorumlar hadis olarak kabul görmüştür. Uydurma rivayetler kapsamına aldığı bu tür rivayetlere karşı olumsuz tavır alan Atay, hadislerle Kur'an'ın müsaade ettiği ölçüde gittiğini *Kur'an'a Göre Araştırmalar IV* kitabında dile getirmiştir. Ayetleri anlamının şartları gereği her kişinin kendi anlayışı olduğunu doğal kabul ederek hadis olan rivayetlerdense kişinin kendi Kur'an anlayışını incelemesini vurgulamıştır. Kur'an'daki bir hükme dair netleşmeyen durumla ilgili ayetin muhtemel anlamlarını taşıyan herhangi bir hadis aktarılmışsa Kur'an'ın kolaylık ilkesi gereği o hadis kabul edilebilir düşüncesindedir. Hadisin zayıf olması bu gerçeği değiştirmemektedir. Çünkü söz konusu hadis dinin yaşam alanı olan kültürden beslenerek aktarılmıştır. Dolayısıyla isabet etme durumu vardır. Aynı şekilde sahih kabul edilen hadislerin her Müslüman tarafından sahih kabul edilme zorunluluğu yoktur. Sahih olmayan hadis, İslam'ın kolaylık ilkesini uygulayacak nitelikteyse kesinlikle kullanılmalıdır. Atay'ın eserlerinde yer verdiği hadisler konusunda titiz davranmaması, hadise olan bu bakış açısıyla açıklanabilir. Zira esas olan dinin kolay yaşanmasıdır. Atay tam da bu noktada Kur'ancı-meâlcî söylemden ayrılmaktadır. Kur'ancı yaklaşımın "Kur'an bize yeter" söylemine karşın Atay, Kur'an'ı anlamaya ve yaşamaya yardımcı her ne varsa bunun değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Hadis veya kültürel bir uygulama kolaylık ilkesini beraberinde taşıyorsa makbuldür. Kur'ancı söylemde önemsenmeyen hadis ve dini kültür, Atay'da insan ve toplum ekseninden ayrılmamayı hatırlatan unsurlar olarak görülmektedir. Tek vurguladığı husus ise bu hadis ve kültürün her dönem ve mekân için sabit olduğunu kabul etmemektir. Hadislere yaklaşımının geleneksel anlayışa zıt bir durumda olduğu netleşen

Hüseyin Atay'ın Kur'an'ı tercüme yoluyla öğrenme hakkında da görüşleri vardır. Ona göre Kur'an'ın esas metni asırlardır mütevatir olarak aktarılmıştır. Mütevatir metnin varlığı, tercüme yoluyla Kur'an'ın anlaşılmasını sağlamakla beraber onun Tevrat veya İncil gibi tahrif edilmesine sebep olamaz. Her mütercim, ayrı ayrı Kur'an yorumu demektir. Dili bilen bir insanın idrakine açılan ayetlerin manası aktarılabilir ve okunabilir. Bunlardan biri veya birkaçı benimsenebilir.

Atay'a göre bu asla Kur'an'a veya dine zarar veremez. Dikkat edilecek husus, ayetin orijinal metninin tercümeyle beraber sunulmasıdır. Ayetteki kelime ve terkiplerin muhtemel anlamları konusunda zihni çaba sarf eden bir kişi doğru yolu bulacaktır. Tabii ne dediğine göre tercüme eden ne demek istediğini de ayrıca anlatmalı ki Kur'an ayeti sabit bir manaya hapsolmasın. Kur'an'a gazete okuru gibi yaklaşmayı uygun görmeyen Atay, Kur'an'daki ifadelerin dil felsefesine hâkim olmayı, belagat ve semantik incelemeleri yapabilecek ilme sahip olmayı Kur'an'ı anlamının yolu olarak zikretmiştir.

Görüşlerinde yer yer tarihselci ifadeler hissedilse de Atay'ın Kur'an yaklaşımının tarihselci yaklaşım olduğu fikrini doğru bulmadığımızı belirtmek isteriz. Çünkü reformist bir anlayışla ilmi faaliyetlerini sürdüren Hüseyin Atay'ın tarihselci düşüncede olduğunu belirten herhangi bir ifade kendisi tarafından aktarılmamıştır. Bu yaklaşımdan haberdar olmaması gibi bir durum söz konusu olmadığına göre Atay, tarihselci yaklaşımı hüküm çıkarmanın sebeplerini tespit etmek için kullanmıştır. "Hırsızlık için el kesme cezası verilecektir, nedeni şudur" diyebilmek için tarihi metot kullanmayı uygun görmekle beraber, bu metodu Kur'an yaklaşımı olarak zikretmemiştir.

Atay, ayrıca Kur'an'ın akıl ve bilimle çelişmediğini savunmaktadır. Bilimsel bulgularla Kur'an'ın ayetlerini birbirine zıt olarak görmez, aksine bunların uyumlu olduğuna inanmakta ve Kur'an'daki bazı ifadelerin, bilimsel keşiflerle paralel olduğunu ve buradaki ifade ve keşif uyumunun insanlık için bir rehberlik sunduğunu belirtmektedir. Ancak Atay, Kur'an'ı bir bilim kitabı olmaktan öte bireysel ve toplumsal düzeyde bir rehber olarak kabul etmektedir. İnsanların doğru yaşamı bulmalarını, etik ve ahlaki değerlerle yaşama zorunluluğunu vurgulamaktadır. Kur'an'ın insanlara sadece dini değil, aynı zamanda toplumsal ve psikolojik bir rehberlik sunduğunu düşünmektedir. Bu bağlamda, Kur'an bir ahlak kitabı olmanın ötesinde, insanlık durumunu ve toplum düzenini yönlendiren bir kaynak olarak zikredilmektedir. Hüseyin Atay modern zaman insanının yaşantısını ön plana çıkaran bir Kur'an anlayışıyla, dini ve bilimsel gelişmelerin yani dini inançlar ile çağdaş akıl arasında bir dengeyi var olduğunu vurgulayan öneriler sunmayı hedeflemiştir.

Hüseyin Atay, Kur'an'ı anlamada geleneksel tefsir anlayışını bir ölçüde modernize etmeye çalışmıştır. Atay'a göre, Kur'an'ın anlamının doğru şekilde ortaya konulması için hem dil bilgisi hem de sosyal, kültürel bağlamlar dikkate alınmalıdır. Kur'an ayetlerini açıklarken klasik tefsir yorumlarından farklı olarak çağdaş yorumlar ortaya koymaya çalışmıştır. Bu da ona göre iyi insan olmanın her fırsatta vurgulandığı ilahi kelamın tatbik edilebilmesi için bir gerekliliktir.

Sonuç olarak Hüseyin Atay, görüşleriyle hem geleneksel İslami öğretileri hem de çağdaş yorumları bir araya getiren bir yaklaşım sergilemektedir. Dolayısıyla onun Kur'an'a yaklaşımının sınırları net olmamakla beraber aktardığı fikirlerin üst bir başlık olan modernist yaklaşımı yansıttığı söylenebilir. O, Kur'an'ı tarihselci yaklaşımdan farklı olarak tarihi bilgileri zorunlu bilgi olarak görmeden evrensel bir rehber olarak kabul eder ve insanların hem bireysel hem de toplumsal yaşamlarında Kur'an'dan ilham alabilecekleri bir metin olarak kabul etmektedir. Aynı zamanda Atay, selefi düşüncenin sabitliğinden de uzak durarak kendini günün içinde tutmaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.
- Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, “Prof. Dr. Hüseyin Atay’a Vefa, Bilgiye Saygı ve Hakikat Arayışına Tanıklık Paneli (1. Oturum)”, Youtube, (03 Kasım 2023).
https://www.youtube.com/live/sRREZ8X9-6g?si=FSNRqYomGS9_AR6
- Atay, Hüseyin. *Ben (Akıl ve Kur’an Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam’ın Evreni)*. İstanbul: Destek Yayınları, 5. Basım, 2022.
- Atay, Hüseyin. *Cehaletin Tahsili*. İstanbul: Destek Yayınları, 7. Basım, 2022.
- Atay, Hüseyin. “Dinde Reform”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2002), 1-26.
- Atay, Hüseyin. *Dinde Reform ve Atatürk’ten Kesitler*. Ankara: Atay ve Atay, 1. Basım, 2003.
- Atay, Hüseyin. *İslam’da İşçi ve İşveren İlişkisi*. Ankara: Kısmet Matbaası, 1979.
- Atay, Hüseyin. *İslam’ı Yeniden Anlamak*. Ankara: Atay Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Atay, Hüseyin. “İslam’ın Dini Düşünce Tarihi Dönemleri”. *Demokrasi Platformu* 1 (2005), 251-263.
- Atay, Hüseyin. “Kur’an ve Hadis Yorumlaması”. *Bilgi ve Hikmet Dergisi* 8 (Güz 1994), 137-143.
- Atay, Hüseyin. *Kur’an ve Hadis’de İman Esasları*. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1959.
- Atay, Hüseyin. *Kur’an’a Göre Araştırmalar I*. Ankara: Atay Yayınları, 3. Baskı., 2015.
- Atay, Hüseyin. *Kur’an’a Göre Araştırmalar II*. Ankara, 1993.
- Atay, Hüseyin. *Kur’an’a Göre Araştırmalar III*. Ankara: Atay Yayınları, 3. Baskı., 2013.
- Atay, Hüseyin. *Kur’an’a Göre Araştırmalar IV*. Ankara: Semih Ofset, 1. Basım, 1995.
- Atay, Hüseyin. *Kur’an’a Göre Araştırmalar V*. Ankara: Semih Ofset, 1. Basım, 1995.
- Atay, Hüseyin. *Kur’an’a Göre Araştırmalar VI*. Ankara: Atay Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Atay, Hüseyin. *Kur’an’a Göre Araştırmalar VII*. Ankara: Atay Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Atay, Hüseyin. *Kur’an’a Göre İslam’ın Temel Kuralları*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Atay, Hüseyin. *Kur’an’ın Reddettiği Dinler*. Ankara: Atay ve Atay, 1991.
- Atay, Hüseyin. “Türkiye’de Din Anlayışı ve İslam’ın Geleceği: Prof. Dr. Hüseyin Atay’la Bir Mülakat” (Görüşmecisi: Hasan Onat, Görüşme Transkripsiyonu). *Demokrasi Platformu* 8 (Kasım 2006) 1-40. <https://www.demokrasiplatformu.com/dergi/article/view/52/52>
- Atay, Hüseyin - Öztürk, Yaşar Nuri. *İslam Gerçeği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 3. Basım, 1995.

- Atay, Hüseyin. “Mahiyet ve Varlık Ayrımı”. *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildiriler*. ed. Müjgan Cunbur. 1/139-166. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1984.
- Atçeken, Salih. *Hüseyin Atay’ın Dine Yaklaşımı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Ateş, Abdurrahman. “Geçmişten Günümüze Bilimsel Tefsir Okulu”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* II/4 (2002), 117-141.
- Ayhan, Halis. *Türkiye’de Din Eğitimi*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Ayten, Ali. *Psikoloji ve Din: Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.
- Bedir, Murteza. “Sünnet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/150-153. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Bırışık, Abdülhamit. “Tefsir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 40/ 290-294. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 9.Basım, 2019.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2010.
- Coşkun, Muhammed. *Kur’an Yorumunda Sîret- Nüzûl İlişkisi*. İstanbul: Fikir Yayıncılık, 1. Basım, 2014.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilay, 4. Basım, 2021.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3.Basım, 2021.
- Çetin, Abdurrahman. “Nesih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/579-581. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Demir, Ömer - Acar, Mustafa. *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. Ankara: Adres Yayınları, 5. Basım, 2002.
- Demirci, Muhsin. “Esbâb-ı Nüzûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/360-362. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Demirci, Muhsin. *Günümüz Tefsir Problemleri*. İstanbul: İFAV, 4.Basım, 2021.
- Demirci, Muhsin. *Kur’an Tarihi*. İFAV Yayınları, 3. Basım, 2010.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 9. Basım, 2011.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İFAV, 4. Basım, 2015.
- Demirci, Muhsin. *Vahiy Gerçeği*. İstanbul, 1996.
- Dodurga, Tülay. *Hüseyin Atay’ın İçtihat Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

- Dönmez, Selahattin. “Prof. Dr. Hüseyin Atay, Son Medrese, İlk İlahiyat öğrencisi”. *Star Gazetesi* (23 Haziran 2013). <https://www.star.com.tr/pazar/profdr-huseyin-atay-son-medrese-ilk-ilahiyat-ogrencisi-yazi-764770/>
- Durak, Nejdettin - Tortuk, Bilgehan Bengü. “İbn Haldun’un Felsefesinde Zaman ve Tarih Tasavvuru”. *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*. ed. Bilal Kuşpınar. 1/189-207. İstanbul: Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016.
- Düzgün, Şaban Ali(ed.). *Mâtürîdî’nin Düşünce Dünyası*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Düzgün, Şaban Ali. “Hüseyin Atay”. *Çağdaş İslam Düşünürleri*. ed. Cağfer Karadağ. 269-305. İstanbul: Ensar Neşriyat, 5.Basım, 2019.
- Düzgün, Şaban Ali. “Kuran’a Dönüşte Öncü Bir İsim: Hüseyin Atay”. *Demokrasi Platformu* 2/8 (Kasım 2006), 41-70. <https://demokrasiplatformu.com/dergi/article/view/53/53>
- Erdem, Hüsamettin. *Problematic Olarak Din-Felsefe Münasebeti*. Konya: Hü-Er Yayınları, 1997.
- Erkal, Mehmet. “Zekât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/207-209. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Eser, Kadir. *Ashabü’l-Hadis’ten Günümüze Selefi Tefsir Geleneginin Oluşumu*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.
- Fazlurrahman. *İslam ve Çağdaşlık*. çev. Alparslan Açıkgenç – M. Hayri Kırbasoğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 7. Basım, 2014.
- Fazlurrahman. *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*. çev. Salih Akdemir. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 6. Basım, 2014.
- Güler, İlhami. “Hocam Hüseyin Atay”. *Perspektif*. Erişim 20 Kasım 2023. <https://www.perspektif.online/hocam-huseyin-atay/>
- Günaydın, Mehmet. “Din Kültürü ve Ahlak Öğretiminin İlköğretim ve Liselerde Zorunlu Ders Olmasına Prof. Dr. Hüseyin Atay’ın Katkıları”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 1 (2009), 287-305. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/52375>
- Gündüz, Ahmet. “Sebeb-i Nüzûl Vesilesiyle Kur’an’ın Talâk Sayısı ve İddet Müddetinde Yaptığı Düzenlemeler”. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 3 (2019), 175-204.
- Hallâf, Abdolvahhâp. *İslam Hukuk Felsefesi*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 1985.
- Haruni, Sejjidin. *Arap Dilinin Tarihi ve Arapçada Diglossia Olgusu*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010. <https://acikerisim.uludag.edu.tr/server/api/core/bitstreams/386f8f4a-a591-46bb-a18a-547c31d51bf5/content>

- Hüseyin Atay. “Prof. Dr. Hüseyin Atay’ın Biyografisi”. Erişim 25 Eylül 2023.
<https://www.huseyinatatay.com/Biyografi.html>
- Karaman, Fikret vd. “Din”. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Karaman, Hayreddin. “Modernist Proje ve İctihad”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* (Şubat 1997). 156-164.
- Kaya, Aykut (ed.). *Çağdaş Tefsir Ekolleri*. Ankara: İlahiyat Yayın, 1.Basım, 2023.
- Karadaş, Çağfer (ed.). *Çağdaş İslam Düşünürleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 5.Basım, 2019.
- Kılıç, Ahmet Faruk - Ağçoban, Sıddık. “Gelenek ve Modernizm Bağlamında İslam”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 15/28 (Şubat 2013), 223-242.
<https://doi.org/10.17335/sakaifd.219832>
- Kılınç, Hilal. *Kurancılık ve Mealcilik: Hindistan ve Türkiye Örneği*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, (2023)
- Koç, Mehmet Akif (ed.). *Kur’an İlimleri ve Tefsir Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Koçyiğit, Hikmet. “Kur’an’ın Nüzul Sırasına Göre Tefsir Edilmesi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/23 (2013), 183-201.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1977.
- Kotan, Şevket. *Kur’an ve Tarihseleccilik*. İstanbul: Beyan Yayınları, 4. Basım, 2020.
- Kur’an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâl), çev. Hüseyin Atay - Yaşar Kutluay. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1961.
- Kutlu, Sönmez. “Prof. Dr. Hüseyin Atay Hakk’a Yürüdü”, *Maturidi Yesevi Otağı*. Erişim 25 Eylül 2023. <https://www.maturidiyeseviotagi.com/prof-dr-huseyin-atay-hakka-yurudu/>
- Müslim, Ebü’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *Sahih-i Müslim Muhtasarı*. çev. Abdullah Feyzi Kocaer. 2 Cilt. Konya: Hüner Yayınevi, 2005.
- Nas, Sefa. *Kur’an’a Dair Yeni Yaklaşımlar: Hüseyin Atay Örneği*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Okumuş, Mesut. “Kur’an-ı Kerim’in Kronolojik Okunuşunun Muhasebesi”. *İslami İlimler Dergisi Yayınları I. Kur’an Sempozyumu* (2007), 91-109.
- Orhan Aktepe. “Kelami Açıdan Bedâ Anlayışı”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/23 (2011), 97-116.
- Özervarlı, M. Sait. “Selefiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 36/ 399-402. İstanbul, 2009.

- Özsoy, İsmail. “Fâiz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/110-126. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özsoy, Ömer. *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*. Otto Yayınları, 4. Basım, 2021.
- Öztürk, Mustafa. “II. Meşrutiyetten Günümüze Kur'an Meâlleri”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 139-189.
- Polat, Fethi Ahmet. *Tefsir Usûlü ve Tarihi (Ders Notları)*. Konya: Ünlem, 2010.
- Râgıb el-İsfahânî. *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des arabischen Schrifttums*. 17 Cilt. Leiden: Brill, 1967.
- Süt, Abdulnasır - İsmail Narin (ed.). “Prof. Dr. M. Şaban Ali Düzgün ile ‘Problemlerimiz ve Geleceğimiz’ Üzerine”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/4 (2014), 183-196.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî. *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*. çev. Sakıp Yıldız - Hüseyin Avni Çelik. 2 Cilt. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987.
- Şarkavî, Muhammed İffet. *Çağdaş Dini Düşünce -Modern Dönem Tefsir Akımlarının Analitik İncelenmesi*. çev. Orhan Atalay - Veysel Güllüce. İstanbul: Ravza Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Şen, Ercan. “İctimai Tefsir Yaklaşımı Açısından Mehmet Akif Ersoy'un Kur'an Yorumu”. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 1/2 (ts.), 163-195.
- Şevkânî, Muhammed bin Ali eş-Şevkânî. *Fethü'l-Kadir*. 5 Cilt. Kahire: Daru'l-Vefa, 2014.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya, 10. Basım, 2011.
- Tümer, Günay. “Din”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 9/345-349. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yazıcı, Ahmet. “Kur'ancılık Ekolünün Türkiye Tarihine Mütevazi Bir Katkı: Kalem Dergisi Örneği”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2020), 534-554.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l İrfân*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l Fikr, 2003.
- TTK, Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu (Kanun No.430). Resmî Gazete 63 (06 Mart 1340). Erişim 10 Ekim 2023. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.430.pdf>

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ TEZ DEĞERLENDİRME FORMU		
Öğrencinin Adı Soyadı:		EVET
Kapak		
1	Tez başlığı, tutanaktaki başlıkla aynı mı?	
2	Kapaktaki ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	
3	Kapak format kılavuzdaki kapak formatına uygun mu?	
4	Kapakta yazılan tüm yazılar doğru olarak verilmiş mi?	
İçindekiler		
5	Sayfa numaraları tam verilmiş mi?	
6	Şekil, çizelge vb. listeleri verilmiş mi? Sıralaması doğru mu?	
7	Özet, abstract, giriş, sonuçlar vb. bölümler var mı?	
8	Yazım hataları kontrolü yapıldı mı?	
Giriş		
9	Hazırlanan tezin önemini anlatıyor mu?	
10	İkinci ve üçüncü dereceden başlık içermemeli kuralına uyuldu mu?	
Özet/Abstract		
11	Kılavuza uygun mu?	
12	Ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	
13	Özet; tek sayfa, tek aralık, tek paragraf kuralına uygun olarak yazıldı mı?	
14	Bilim kodu, sayfa adedi, anahtar kelimeler ve tez danışmanı yazıldı mı?	
Kaynakça		
15	Kaynakların tamamına metin içinde atıf yapıldı mı?	
16	Kaynak formatı kılavuzdaki kaynak formatına uygun olarak hazırlanmış mı?	
17	Atıf formatı kılavuzdaki atıf formatına uygun mu?	
Atıf Yöntemi APA 7 ☐ CMS ☐ İSNAD ☐		
Genel Değerlendirme		
18	Etik beyan açıklaması okundu, uyuldu ve imzalandı mı?	
19	Kabul/Onay sayfası kılavuzdaki formata uygun olarak düzenlenmiş mi?	
20	Kabul /Onay sayfasında belirtilen oy birliği/oy çokluğu seçeneklerinden uygun olanı savunmayla tutarlı olacak şekilde belirlenmiş mi?	
21	Sayfa kenar boşlukları ve sayfa numaraları kılavuzdaki formatına uygun mu?	
22	Paragraf boşlukları ve metin satır aralığı kılavuza uygun olacak şekilde düzenlenmiş mi?	
23	Başlık yazımları kılavuzdaki başlık formatlarına uygun mu?	
24	Yazı tipi ve boyutu kılavuzdaki yazı tipi ve boyutu formatına uygun mu?	
25	Şekil, çizelge vb. açıklama ve numaralandırmaları kılavuzdaki formata uygun olarak yazılmış mı?	

İmza

Danışman Adı Soyadı